एशिआ व दुसऱ्या परखंडांपैकींइंग्रजांच्या ताब्यांत पुष्कळ राज्यें आहेत. परंतु मुंबई सारखें राज्यसत्तेचा प्रकाश पाडून योग्यता आणणारें व व्यापाराच्या अबादानीच्या शिखरास चढलेलें बहुधा दुसरें कोठेंच नाहीं. कांहीं अंशीं मुंबई बेटावरूनच इंग्रजांचें सामर्थ्य आणि वैभव देशोदेशीं पसरलें. आणि त्यांचें सर्वगोष्टींत नीट रीतीनें संरक्षण करणें हें त्यांस फारच अगत्याचें आहे. इतर शहरांचा नाश झाला व सोडून दिलीं तरी इंग्रज सरकाराची तादृश हानि होणार नाहीं, परंतु मुंबईचा मोडझाला तर इंग्रज सरकारच्या भरत खंडांतील उत्कर्षास खामी आली असें होईल. आणि इंग्रज सरकाराचें राज्य एथें शाश्वत असावें असें बहुधा मुंबईंतील सर्व लोकांच्या अंतःकरणांत वागतें, यावरून ईश्वर यांचें महत्व सदोदीत चालवील तर फार सुखप्रद होईल.

सन १८६२ सालीं सरकाराचें उत्पन्न वाढल्यामुळें मोठ्या दयार्द्र अंतःकरणानें रयतेची कींव लक्षात आणून लैसेन्सटाक्स बंद केला. त्या प्रकरणीं हा पुढील सरकारी हुकूम एथें साद्यंत उतरून घेतला आहेः—

जाहिरनामा.

रेवेन्यु डिपार्टमेंट.

इंडिया सरकारचा खालीं लिहिलेला ठराव सर्व लोकांस जाहीर होण्यासाठीं पुनः छापून प्रसिद्ध केला आहे.

नंबर २६.

फिन्यानशिअल डिपार्टमेंट.

फोर्ट विलियम तारीख २१ वी माहे फेब्रुआरी सन १८६२.

सन १८६१ चे नवंबर व डिसेंबर महिन्यांत आणि सन १८६२ चे जान्युआरी माहिन्यात हिंदुस्थानांतले खजिन्यांतील शिलके विषयीं इंडियाचे आडिटर जनरल याणी आणि बंगाल व मद्रास व मुंबई व वायव्य प्रांत व पंजाब येथील सिविल पेमास्तर याणी केलेले रिपोर्ट वाचले.

सन १८६१—६२ सालीं उत्पन्न व खर्च किती, व हिंदुस्थानासाठीं पै-

रुपयाची गरज किती याविषयींचे अंदाजे फिन्यानूशिअल डिपार्टमेंटांत तयार होऊन नीट करण्यांत आले तेही वाचले.

ठराव.—फौजेने बंड केल्यामुळें तीन वर्षें झालीं हिंदुस्थानचे खजिन्यांची स्थिति अशी झाली होती कीं या देशावर नवे नवे कर बसवावे लागले.

सदहू करापैकीं कळाकौशल्यावरील व धंद्यांवरील व व्यापारांवरील कर आहे त्यास "लैसेन्स टाक्स" असें सामान्यतः ह्मणतात.

हा कर ज्या कायद्या वरून बसविला आहे तो कायदा सन १८६१ चे जुलै महिन्याचे १६ वे तारिखेस ठरला होता.

निरनिराळे प्रकारचे कारीगर व लाहान उदीम व्यापार करणारे लोकांवर मुख्यत्वें करून पडतो असा हा कर आहे.

सधन लोकानी व तसेच या लोकानी सरकारास आपआपले सामर्थ्या प्रमाणे मदत करावी हें वाजवी आहे व हिंदुस्थानचे रिवाजास अनुसरून आहे आणि ही गोष्ट लोक जाणत नाहीत व ते संतोषाने कबूल करीत नाहींत असें वाटण्याची सबब गवरनर जनरल इन् कौन्सिलास दिसत नाहीं.

सरकारास जरूर पडेल तेव्हां हिंदुस्थानांत लैसेन्स टाक्स चालू करणें हें वाजवी व फायद्याचें आहे अशी गवरनर जनरल इन् कौन्सिल यांची खात्री आहे.

परंतु जरूरी वांचून कोणतेही प्रकारचे लोकांवर कर बसवूं नये अशी गवरनर जनरल इन् कौन्सिलाची इच्छा आहे आणि हिंदुस्थानचे खजिन्यांची स्थिति आतां सुधारली आहे सबब "लैसेन्स टाक्साने" उत्पन्न व्हावयाची रकम सरकारास सोडून देतां येते.

हिशेब ठेवण्याचे व तपासण्याचे नवीन रिती प्रमाणे हाल्लीं पत्रकें तयार होऊन आली आहेत त्यांवरून व खजिन्यांत शिलक वाढत चालली आहे त्यावरून ही सुधारणूक सिद्ध होते.

तारीख ३१ वी ज्यानुआरीचे रोजीं हिंदुस्थानचे सरकारचे सर्व खजीने मिळून रोख शिलक १८,४०,००,००० रुपये होती तींतून इंग्लंड देशांतील खर्च द्यावा लागेल तो सर्व वजा देतां हिंदुस्थानांत नक्की शिलक १५ कोटींहून जास्ती राहते.

गेल्या वर्षी सरकाराने व्याजाच्या नवीन नोटी काढल्या नाहींत व त्या मुदतींत सरकारांत मामूल खेरीज इतर रितीने पैका आला नाहीं आणि गेल्या एप्रील महिन्यांत तयार केलेले अंदाज्या वरून सन १८६१ । ६२ सालांत अमुक उत्पन्न होईल असें वाटत होतें त्याहून त्या सालांत अधिक वसूल येई-ल असें सरकारांत पत्रकें आलीं आहेत त्यावरून खचित होतें आणि उत्पन्ना-चे बहुतेक मार्ग चांगले स्थितींत आहेत आणि खर्च आणखी कमी करण्याचें काम चाललेंच आहे यावरून खर्चा इतकें उत्पन्न आणण्या साठीं लैसेन्स टा-क्स जरूर नाहीं अशी गवरनर जनरल इन् कौन्सिलाची खात्री झाली आहे यास्तव तो कर काढून टाकण्याचा त्याणी ठराव केला आहे.

हा कर काढून टाकल्यामुळें सरकाराने दर साल पन्नास साठ लाख रुपये सोडून दिले आहेत.

ही रकम सुमारें ५० लक्ष लोकांजवळून वसूल करण्यांत येती.

हा कर वसूल करण्याचें काम फार झालें नाहीं तथापि सुरू झालें आहे तेव्हां लोकांस कारणावांचून इजा व त्रास न व्हावा व सरकारचे इराद्याविषयीं बि-लकुल अंदेशा न यावा म्हणून पुढले वर्षाचे उत्पन्नाचा खर्चाचा अंदाजा पुरा होण्याची वाट न पाहातां हा कर वसूल करण्याचें एकदम बंद करावें असा ठराव गवरनर जनरल इन् कौन्सिलाने केला आहे.

त्यास गवरनर जनरल इन् कौन्सिल फरमावितात कीं सन १८६१ चा १८ वा आक्ट रद्द करण्याविषयीं कायदा ठरविण्याची तजवीज लौकर होणा-र आहे याजकरिता सदर्हू आक्टावरून काम चालवियाचें तें सर्वबंद करावें आणि सदर्हू आक्टान्वयें कर वसूल केला असेल तो ज्याचा त्यास परत करावा.

च्यार्लस ह्यु लशिंग्टन साहेब,

हिंदुस्थानचे सरकारचे सेक्रेटारी यांची सही.

बमुजिबे हुकूम बंदेगान आली नवाब मुस्तताब हजरत आनरबल

गवरनर साहेब बाहादूर दर इजलास कौन्सिल.

बारो हेलबर्ट इलिस साहेब,

आक्टिंग चीफ सेक्रेटारी निसबत सरकार यांची सही.

मुकाम जंजिरे मुंबई.
तारीख ४ माहे मार्च सन १८६२.

असल तर्जुमा.
विनायक वासुदेव
ओरिएंटल् त्रान्सूलेटर.

भरत खंडांतील रयतेस ह्या करापासून मुक्त करण्याचें श्रेय चार्लस जान व्हैकौंट क्यानिंग साहेब हिंदुस्थानाचे माजी गव्हर्नर जनरल व महाराणीचे व्हैसराय यांणीं घेतलें हे साहेब एतद्देशीय प्रजेचे हितेच्छु असून यांनीं आपल्या कारकिर्दींत लोक कल्याणाचीं पुष्कळ कृत्यें केलीं, आणि हें शेवटचें कृत्य पार पाडून सन १८६२ त ते आपला हुद्दा सोडून स्वदेशीं इंग्लंडास गेले. तेथें गेल्या वर दोन चार महिन्यांच्या आंत त्यांस देवाज्ञा झाली. त्यांच्या मरणाची हानिकारक बातमी आल्यावरून हिंदुस्थानच्या लोकांस फार दुःख झालें. यांचें चिरकाल या देशात स्मरण राहावें ह्मणून कलकत्यांतील लोकांनीं वर्गणी जमवून एका प्रख्यात ठिकाणीं याचा पुतळा स्थापन करण्याचा ठराव केलाआहे.

प्रकरण ९.

सुप्रीम कोर्ट व दुसरीं न्यायखातीं—लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिल व हैकोर्ट—मारवाडी—डाक्तर, गांधी, वैद्य इत्यादि—विद्वान् ब्राह्मण, वैदिक इत्यादि—बाळगंगाधर शास्त्री—दवाखाने—वैद्यशाळा—धर्मशाळा—पाणी—टपालाची स्थापना—आगबोटी—तारायंत्र—एल्फिन्स्टन् शाळेची स्थापना व दुसरीं विद्याखातीं—पुस्तकालयें—वर्तमानपत्रें—मुलींच्या शाळा—पुण्याची पाठशाळा—इंग्रजी शिकण्याची इच्छा.

ज्या अर्थी मुंबई शहरांत इतकी मोठी वस्ती आहे त्या अर्थी त्याची न्याय मनसुबी कशी व कोण करीत असतील असें सहज कोणाला वाटल्याशिवाय राहणार नाहीं. तर आतां त्याविषयीं कांहीं विचार करूं. मुंबईंत एक हैकोर्ट, एक स्मालकाझ कोर्ट, आणि दोन माजिस्त्रेटांचीं असीं चार न्यायखातीं आहेत.

सुप्रीम कोर्टांत ५०० रुपयांपासून कितीही हजार रुपयांच्या दिवाणी खटल्यांचा व फौजदारी कोणत्याही प्रकारचे मुकदमे असले तरी त्यांचा निवाडा होतो. दर तीन महिन्यांनी सेशन भरून फौजदारी मुकदम्यांचे फैसले होतात. यांत दोन न्यायाधीश असतात. त्यांतील मुख्यास सालिना ६०,००० रुपये, व दुसऱ्यास ५०,०००. ह्यांशिवाय ह्या खात्याचे दुसरे कामगार पुष्कळ आहेत. सुप्रीम कोर्टाची स्थापना सन १८३० त झाली. आणि या दरबारांत पूर्वीं कांहीं वर्षेंपर्यंत तीन न्यायाधिशांची नेमणूक होत असे यांत एक मुख्य असे. सन १८०६ पासून सन १८३० पर्यंत जें एथें न्याय दरबार होतें त्यास रिकार्डर्स कोर्ट असें नांव होतें. व जें सन १७७४ पासून १८०५ पर्यंत चालू होतें त्यास मेयर्स कोर्ट असेंनांव होतें. स्मालकाझ कोर्टांत तीन न्यायाधीश असून एका रुपयापासून ५०० रुपयांपर्यंत दिवाणी फिर्याद चालते. एथें फक्त दिवाणी मुकदम्यांचाच निवाडा होतो.

सुप्रीम कोर्टांतील मुख्य न्यायाधिशानें मुंबईंत सातवर्षे राहावें असा ठराव असतो. ही मुदत भरल्यावर इंग्लंडांस गेलें ह्मणजे त्यास साळिना दहा हजार रुपये पेनशन मिळतें. ही मुदत पुरी होण्यापूर्वी एक दोन वर्षे अगोदर हाहुद्दा सोडून जावें लागलें तर ७,००० रुपये वर्षास मिळतात. धाकट्या न्यायाधिशाची मुदत संपली ह्मणजे त्यास ७,००० रुपये वर्षास मिळतात. जर मुख्य न्यायाधिशास हिंदुस्थानात आल्या नंतर सहा महिन्यांच्या आंत देवाज्ञा जहाली तर त्याच्या कुटुंबास एक लक्ष रुपये बक्षीस मिळतात. आणि बारा महिन्यांच्या आंत मेलातर पन्नास हजार मिळतात. ह्या न्यायाधिशांची नेमणूक मुख्य राणी सरकारातून होते. ह्मणून यास बादशाही कोडत ह्मणतात.

आतां माजिस्त्रेट तीन आहेत, ह्मणून सांगितलें, त्यांची वांटणी अशी आहे. मुख्य माजिस्त्रेटाचें खातें किल्ल्यांत आहे. तेथें दोघे माजिस्त्रेट आहेत. तिसऱ्या माजिस्त्रेटाचें माजगांवांत हापिस आहे. ह्या ठिकाणीं फौजदारी लहान खटल्यांचे फैसले होतात. व मोठे खून वगैरे असले तर त्यांचा कच्चा मजकूर समजून घेऊन जबान्या घेतात. आणि त्यांचा इनसाफ करण्यासाठीं सुप्रीम कोर्टांत पाठवून देतात. सेशन भरतें त्यावेळीं सर्व जातींतील २४ असामी महाजन मिळवून त्यांकडे कैदी लोकांच्या मुकदम्यांबाबद ज्या जबान्या लिहून आलेल्या असतील त्या सर्व तपासायास देतात. मग तपासून त्या खटल्याचा निवाडा करणें योग्य किंवा अयोग्य आहे यावर ते आपलें मत देतात. आणि कोणत्याही खटल्याचा सेशनांत तपास करणें त्यांच्या ठरावावर असतें. ह्या महाजन लोकांस ग्रांडजूरी असें ह्मणतात. मुकदमे ह्यांजकडून आल्यानंतर त्यांचा निकालहोई पर्यंत एक न्यायाधीश व बारा असामी निरनिराळ्या जातींतील पंच मिळून त्याचा निवाडा करितात. ह्यांस पेटीजूरी असें ह्मणतात. पोलिस खात्यांत एक मुख्य पोलिस कमिशनर आहे, त्यास पोलिसमास्तर असें ह्मणतात. त्याचे मदतनीस इंग्रज कानिस्टेबल, पोलिस अमलदार सुमारें ७५ आहेत, व स्वार, पोलिसचे शिपाई, व रामोशी मिळोन सर्व पोलिस मास्तराच्या हाताखालीं १,०८२ लोक शहराचा बंदोबस्त करण्यासा-

ठीं नेमून दिले आहेत. यांबद्दल सरकारास सालिना २,२८,३८२ रुपये ख-र्च होतो. यांशिवाय मुंबईंतील कित्येक इंग्रज व एतद्देशीय श्रीमान् गृहस्थां-च्या घरीं पोलिसांतून घेतलेले रामोशी सुमारें १,००० असतील. यांस दरम-हा ७ रुपये द्यावे पडतात, व सरकारास अर्धरुपया द्यावा लागतो. पोलिसच्या शि-पायांच्या व कनिस्टेब्लांच्या नेमणुका जागोजागीं करून टाकिल्या आहेत. अणखी नाकोनाकीं चौक्या आहेत. व रस्तोरस्तीं रात्रंदिवस शिपायांचा पहारा असतो. घोडे स्वार दिवसभर सर्व शहरांत फिरत असतात. जरा कोणी दंगामस्ती केली कीं शिपाई त्याच्या मुस्क्या बांधून नेतात.

सदर अदालत हें एक न्यायखातें कंपनी सरकाराकडून मुंबई बेटांत आहे, परंतु एथें मुंबई इलाख्यांतील बाहेरील जिल्ह्यांतल्या मुकदम्यांचा मात्र निवाडा होतो. या न्यायखात्यांत कंपनी सरकाराकडून तिघे न्यायाधीश नेमलेले असतात. त्यांत एक कौन्सलर न्यायाधीश असतो. ह्या खात्यांत प्रतिवर्षीं मुलखी व फौजदारी मिळून पन्नास साठ हजार मुकदम्यांचे निवाडे होतात. सन १८६० मध्यें ५०,००० मुकदमे तपासले गेले.

मुंबईंतील सुप्रीम कोर्टांत शेरिफाचें (नाजराचें) खातें आहे. त्याच्या हाताखालीं शिपाई व इंग्रज अमलदार आहेत. सर्व फौजदारी व दिवाणी कैदी याच्या स्वाधीन होतात. मग त्यांची जसजशी शिक्षा असेल त्या प्रमाणें तो वाहिवाट करितो. दिवाणी खटल्यां बद्दल शेरिफास फी द्यावी पडती.

मुख्य आणि दुय्यम असे दोघे शेरिफ् असतात. दुय्यम शेरिफाची ने-मणूक कायम असून त्यास दरमहा सरकारांतून ३०० रुपये वेतन असतें. मुख्य शेरिफाची नेमणूक प्रतिवर्षीं जान्युअरीच्या पहिल्या तारिखेस होते. ही जागा देणें फक्त गव्हर्नरच्या खुशीवर आहे. ह्यास सरकारी मुशारा ३५० रुपये असतो. या शिवाय फी मिळत असते. शेरिफाचा हुद्दा ब-हुधा इंग्रज लोकांसच देत असतात. ह्या पन्नास साठ वर्षांत जे प्रतिवर्षीं शेरिफ् नेमिले गेले, त्यांत दोन खेपा मात्र पारशी गृहस्थांस नेमिलें होतें; एका खेपेस शेट बमनजी हारमसजी वाडिया, व एका खेपेस माणिकजी खरशेटजी यांस. यांस सरकारांतून दरमहा थोडें मिळतें खरें, परंतु दिवाणी मुकदम्यांपैकीं

जी फी सरकारीं देणें पडते तींतून शेंकडा दोन सवा दोन रुपये यांस घेण्याचा हुकूम आहे. जसजसे कोडतांत मुकदमे जास्त येतील तसतसी शेरिफाची कमाई वाढत असते. ही फी पूर्वीं शेंकडा पांच रुपये होती, परंतु जेव्हां सर आर्स्किन् पेरी यांनीं स्मालकाझ कोर्टाचा हक्क वाढवून याची नवी व्यवस्था सन १८५० त केली तेव्हां पासून शेरिफाची कमाई तुटली. पूर्वीं स्मालकाझ कोर्टांत १०० रुपयां पर्यंत फिर्याद होत असे.

सन १८४० पासून ५० पर्यंत जे शेरिफ् झाले त्यांस दहा वर्षांत १,१४,२८४ रुपये मिळाले. ह्या हपिसाचें काम सर्व दुय्यम करीत असतो. मुख्य शेरिफास केवळ घर बैटा पगार मिळतो. सेशन भरत असतें त्यावेळीं किंवा कांहीं अगत्याचें काम असलें तर मात्र कांही दिवस त्यास हजर व्हावें पडतें. जे गव्हर्नराचे मित्र असतील त्यांस त्यानें आपल्या खुशीनें ही जागा द्यावी असा त्यास अधिकार असतो. सन १८४० पासून १८५० पर्यंत मिस्तर रिवेट हे तीन खेपा शेरिफ् होते. ह्यांस इतक्या मुदतींत ४१,३१० रुपये मिळाले; यावरून सुप्रीम कोर्टांत प्रतिवर्षी दिवाणी मुकदमे किती तपासले जातात याचें अनुमान करावें. या कोडतांत वकील व बारिस्टर आहेत; त्यांच्या मार्फतीनें कोणती ही फिर्याद करणें तर सुरू करावी पडती, या कामदार लोकांची फी मनस्वी असती. एकादा मोठा बिकट कज्जा असला तर त्याचा निकाल होण्यास एकादे समयीं दहा वीस वर्षे लागून हजारो रुपये देखील खर्च होतात. अशा खर्चांनीं कित्येकांचीं दिवाळी ही निघून जमीनदोस्त झाले आहेत. या कोडतांत सन १८६२ त १० बारिस्टर व २० वकील होते.

कांहीं वर्षांमागें सुप्रीम कोर्टामध्यें दोघां बंधूंचा तंटा चालला होता. त्यांचा पुष्कळ वर्षेपर्यंत निवाडा न झाल्यामुळें एका भावास सुमारें लक्ष सवालक्ष रुपये फक्त वकील बारिस्टरांच्या व दुसऱ्या फीबद्दल खर्च झाला. शेवटीं तो कर्जबाजारी होऊन दुःखांत मेला, तरी त्याच्या तंट्याचा शेवट झाला नाहीं. क्षुल्लक गृहकलहावरून सुप्रीम कोर्टांत जाऊन मुंबईंतील गृहस्थांचीं शेंकडो घरें बसून गेलीं. इतःपर तरी आमच्या लोकांनीं याविषयीं फार सावध असावें. आणि असे कज्जे घरच्या घरीं मिटतील असें करावें.

हल्लीं दोघां मोंगलांचा ह्या कोडतांत देवा घेवा बद्दल एक मोठा खटला चालला आहे. आणि तो सुरू होऊन आज सुमारें पंधरा वीस वर्षें झालीं असून त्या प्रीत्यर्थ उभय पक्षीं मिळोन दहा बारा लक्ष रुपये खर्च झाला असें सांगतात, परंतु अजून त्या खटल्याचा पूर्व दिवसच आहे. ह्याचा शेवट कोणत्या काळीं होईल याचें कोणाच्यानेंच अनुमान करवत नाहीं.

सन १८६१ मध्यें गुजराथ्यांच्या एका महाराजाचा सुप्रीम कोर्टांत खटला चालला होता. याचें कारण असें होतें कीं, जदुनाथजी या नांवाच्या महाराजाचें आचरण कांहीं गोष्टींत दोषार्ह आहे असें सत्यप्रकाश नांवाच्या एका गुजराथी वर्तमानपत्रांत करसनदास मुलजी वर्तमानपत्राचे कर्ते यांनीं छापिल्यामुळें महाराज मजकूर यांनीं करसनदास यांनीं हें आपणावर कुभांड रचिलें आहे आणि यामुळें आपली पन्नास साठ हजारांची नुकसानी झाली आहे, तर या गोष्टीचा पुरावा करावा किंवा आपल्या अब्रूचा जबाब द्यावा अशी करसनदासावर सुप्रीम कोर्टांत फिर्याद केली. यावरून वाणी, भाट्ये, व लवाणे लोकांत पुष्कळ दिवसपर्यंत गवगवा चालला होता. प्रतिवादीच्या तर्फेनें कित्येक सधन वाणी व भाट्ये लोकांपैकीं होते, परंतु जे महाराजाच्या पक्षाचे होते त्यांनीं आपल्या पक्षाच्या लोकांची सभा जमवून असा कट केला होता कीं, महाराजाविरुद्ध कोणी साक्षी देऊं नये, आणि यदा कदाचित् कोणी दिली असतां त्यास वाळींत टाकावें. ह्या खटल्यांत बहुतेक वाणी लोकांच्या महाराजांच्या अविचारी आचरणाच्या गोष्टी उघडकीस आल्यामुळें कित्येक देवभोळ्या वाणी व भाट्ये लोकांस फार विषाद झाला. ह्या कटांत कित्येक सामील होते त्यांजवर प्रतिवादी करसनदास यांनी फौजदारींत पोलिस हपिसांत माजिस्त्रेटापाशीं फिर्याद केली कीं, आपला खटला सुप्रीम कोर्टांत चालला असतां त्याचा पुरावा करणाऱ्या लोकांस साक्षी देण्यास हे लोक मनाई करितात, तर सरकारानें याचा बंदोबस्त करावा. ह्या खटल्याचा तपास पोलिस हपिसांत होऊन निवाडा होण्याकरितां सुप्रीम कोर्टांत सेशनांत पाठविला. या मुकदम्याचा वादीच्या तर्फेने निवाडा होऊन जे अपराधी लोक होते त्यांस कोणास पांचशें, कोणास हजार रुपये दंड झाला.

पुढे महाराजाचा खटला सन १८६२ फेब्रुआरी महिन्यांत कोडतांत सुरू झाला. त्यावेळीं उभयपक्षांकडून मुंबईंतील कित्येक श्रीमत वाणी, भाट्ये, ब्राह्मण, शास्त्री, परभू, पारशी, शेणवी इत्यादि गृहस्थांस साक्षीसमाने लागली होती. आणि ह्या खटल्याचा तपास बावीस दिवस पर्यंत सुप्रीमकोर्टांत चालला होता. आणि वादी*व प्रतिवादीच्या तर्फेचे साक्षीच पन्नास साठ असामी होते. या खटल्याचा कसा काय निकाल होतो ते पहायास कोडतात शेंकडो लोक जाऊन बसत. या दिवसात कोडतात इतकी गर्दी होई की, लोकांस उभे राहायास देखील रीघ नसे. एक दोन दिवस तर लोकाच्या गर्दीमुळे कोडताचे दरवाजे बंद करून ह्या खटल्याची चौकशी चालविली होती. आणि वाणी व भाट्ये लोक महाराजाच्या तर्फेने मारामारी करितील ह्मणून इंग्रज पोलिस आगऊदाराचे जागोजागी पहारे ठेविले होते. न्यायस्थानी दोघेही न्यायाधीश बसले होते. वादी आणि प्रतिवादी यानी प्रत्येकाने दोन दोन वकील बारिस्टर केले होते. आणि प्रत्यही याचे वादविवाद व साक्षीदारांच्या जबान्या घेतल्या त्यावेळी त्यास धर्म प्रकरणी अनेक प्रकारचे प्रश्न करीत. कधीकधी एकएक बारिस्टर सहा सहा तास एक सारिखा उभाराहून आपल्या पक्षाचे प्रतिपादन करायास भाषणकरी. ह्याचे हे भाषण व न्यायप्रकरणी वादविवाद ऐकण्यास लोक अगदी तुटून पडत. अशा ठिकाणी जाऊन ह्या लोकाचे भाषण ऐकण्यात मोठा फायदा आहे. परंतु इंग्रजीचे चागले ज्ञान मात्र असले पाहिजे. नाही तर काही उपयोग नाही. या प्रसंगी वादी आणि प्रतिवादी मिळून पन्नास साठ हजार रुपये खर्च जहाला असे सागतात. खटला चालला होता तेंव्हा फक्त प्रतिवादीसच प्रति दिवशी तीनशे रुपये खर्च बसे असे ह्या कोडताचे खर्च आहेत.

ह्या खटल्याचा तपास बावीस दिवसानी संपला. परंतु निवाडा कोणाच्या तर्फेने झाला हे न्यायाधिशानी दोन महिने पर्यंत कळविले नाही. ह्या खटल्याचा निवाडा कसा काय होतो हे पहाण्यास मुंबईंतील किंबहुना पाश्चिम हिंदुस्थानांतील ब्राह्मण, क्षत्रीय, वैश्य, शूद्र, पारशी, मुसलमान, यहूदी, इंग्रज इत्यादि सर्व जातीचे लोक फारच उत्सुक होते. महिना दोन महिने

पर्यंत जिकडेतिकडे मुंबईत एक सारिख्या सकाळ संध्याकाळ महाराजाच्या खटल्याच्या गोष्टी चालल्या होत्या. यात हिंदु धर्माची फारच विदारणा होऊन गेली.

या खटल्याचा निकाल तारीख २२ माहे एप्रील सन १८६२ या दिवशीं झाला. त्यावेळीं दोघेही न्यायाधीश न्यायस्थानीं बसले होते. या प्रसंगीं ही कोडतांत लोकांची अतिशय गर्दी होऊन गेली होती. शेवटीं प्रतिवादी याच्या तर्फेनें फैसला जहाला. प्रथम मुख्य न्यायाधिशानें आपलें मत वाचून दर्शविलें, आणि इतकें सांगितलें कीं, करसनदास याच्यानें एक दोन साधारण बाबतींत पुरावा करवला नाहीं; सबब त्यानें महाराजास नुकसानी बद्दल पांच रुपये द्यावे. परंतु बाकीचा ह्या मुकदम्याचा फैसला प्रतिवादीच्या तर्फेनें झाला. धाकट्या न्यायाधिशाचें मत तर अगदीं प्रतिवादीच्या तर्फेनेंच होतें, आणि प्रतिवादी याच्याच तर्फेनें त्यांणीं फैसला केला. करसनदास याच्या स्तुत्य कृत्याविषयीं त्यांनीं न्यायस्थानावरून एक सारिखें दोन तास पर्यंत भाषण केलें. त्या प्रसंगी यांची वक्तृत्वशक्ति, न्यायदृष्टींत चाणाख्यपणा व गांभीर्य हीं पाहून लोक मोठे चकित होऊन गेले. ह्यांचें भाषण संपल्यावर कोडतांतील बारिस्टर व दुसऱ्या प्रतिष्ठित लोकांनीं रा० करसनदास मुळजी ह्यांस मोठी शाबासकी दिली. महाराजाचे पक्षी होते ते अर्थांतच म्लानवदन होऊन गेले. ह्या बद्दल महाराजास सुमारें पन्नास साठ-हजार रुपयांचा खर्च आला असें सांगतात. तारीख २५ माहे एप्रील सन १८६२ च्या धूमकेतु वर्त्तमानपत्रांत या मुकदम्याविषयीं हा पुढील मजकूर आला होता.

" हा मुकदमा चालत्या महिन्याच्या २२ वे तारीखेस शेवटास जाणार ह्मणून आह्मी आमच्या गेल्या अंकांत लिहिलें होतें. त्या प्रमाणें त्या दिवशीं राणी कोडतांत उभय न्यायाधिशां पुढें याचा निकाल झाला. त्या दिवशीं प्रातःकाळीं आठ वाजल्या पासून कोडतात लोक जमा होऊं लागले, ते सुमारें अकरा वाजे तों इतके कांहीं जमले कीं, अशी दाटी केव्हांच झाली नव्हती. यांत हिंदू, इंग्रज, पारशी आदि करून सर्व ज्ञातीचे व धर्मांचे लोक होते,

पैकीं फार भरणा भाव्यांचा होता. आमच्या वाचणारांस माहीतच आहे कीं, त्या मुकदम्यांत करसनदास मुलजी "सत्य प्रकाशाचे मालक" यांनीं आपल्या पत्रांत महाराज व्यभिचारी, खराब इत्यादि मजकूर लिहिला होता. ह्मणून त्यांवर महाराजांनीं बेअब्रूची फिर्याद केली होती. तेव्हां करसनदास हे प्रतिवादी होते. त्यानी आपल्या बचावार्थ आठ प्रकारच्या तकरारी आणल्या होत्या त्यांपैकीं चार तकरारी शाबूत झाल्या अन्वयें महाराजानीं करसनदासाचा सर्व खर्च भरून द्यावा अशी दर्यात्प झाली. बाकी चार तकरारी शाबीद झाल्या नाहीत ह्मणून प्रतिवादी करसनदास यास रुपये ५ दंड झाले."

स्मालकाझ कोर्टांत दर शेकड्यास १२ रुपये फी द्यावी पडे, परंतु ती सन १८६१ जुलै महिन्या पासून कमी केली आहे. याचे कारण या खात्यांत उत्पन्न फार होऊन सरकारांत फाजील जमा फार होऊं लागली; हें सरकाराने किती स्तुत्य काम केले. सन १८६०–६१ साली या कोडतांत १७,६७३ मुकदम्याचे फैसले झाले आणि फी बद्दल सरकारी जामदारखान्यांत १,१५,०६१–८–१० इतका वसूल दाखल झाला. या खात्याचा वसूल उत्तरोत्तर वाढत जातो. ह्या कोडताचा सालिना न्यायाधिशांचे वेतन व दुसरा खर्च मिळून ८०,००० रुपये खर्च आहे; यात फिर्याद करावयास वकील, बारिस्टराचे अगत्य नसते. परंतु तसाच तकरारीचा कज्जा असला तर कोणी कोणी शें पन्नास रुपये खर्चून वकील करितात. परंतु वकील करणें हें केवळ मालकाच्या खुशीवर आहे. सालमजकुरी सन १८६१ मध्यें या खात्याचा खर्च भागून सरकारास ३२,८३०–१२–३ फाजील राहिले.

गुरुवारी सीनियर माजिस्त्रेटाच्या हपिसांत पेटीसेशन भरत असते, त्यावेळीं सीनियर माजिस्त्रेट, एक इंग्रज जस्टिस आफ् धपीस आणि (नेटीव) एतद्देशीय जस्टिसिझ् आफ् धपासि यापैकी एक गृहस्थ, असे तिघे असामी बसून साधारण तकरारीच्या फौजदारी खटल्याची दर्यात्प करितात. वीस रुपये पर्यंत चोरीच्या खटल्याचा निवाडा करण्याचा व सहा महिने पर्यंत सक्त मजुरीची शिक्षा करण्याचा, व १०० रुपये पर्यत दंड करण्याचा ह्यांस अधिकार असतो. साधारण खटले असतात त्यांचे फैसले प्रतिदिवशी तीन्ही माजिस्त्रेटाकडून

होतात. व जे मोठे खटले असतात ते हैकोर्टांत तपासायासाठीं पाठवून देतात.

मुंबईत नेटीव आणि इंग्रज मिळून अडीचशें जास्टिसिझ् आफ् धपीस आहेत. जस्टिस आफ् धपीस हा हुद्दा इंग्लंड सरकारांतून जे द्रव्यवान् व अब्रूवान् असतील त्यांस मिळतो. यांजपाशीं अधिकार इतकाच कीं, शहराची व्यवस्था नीट ठेवावी. व शहराच्या व्यवस्थेसाठीं जें द्रव्य सरकारांतून जातें त्याचा नीट व्यय होतो किंवा नाहीं हें व रयतेच्या दुःखाकडे यांणीं पाहावें. हे राणीच्या तर्फेनें देशाची व्यवस्था पाहाणारे प्रतिनिधि आहेत, दुसरें कांहीं नाहीं. यांस सरकारांतून कांहीं मुशारा नसतो. यानीं रयतेस सुख होण्याचे उपाय करावे. व त्याची न्यायमनसुबी यथान्याय होते कीं नाहीं हें पाहावें. सारांश त्यानीं शहरांत स्वच्छपणा आणि स्वस्थपणा ठेवण्यास झटावें. एतद्देशीय लोकांस हा सन्मान सुमारें तीस वर्षांपासून मिळूं लागला. हा अधिकार मिळाला ह्मणजे त्यांस इस्क्वायर हा किताब मिळतो.

पोलिस हापिसांत तीनही माजिस्त्रेटाचीं खातीं मिळून सन १८५८ त खून, चोरी वगैरे अनेक जातीच्या फौजदारी खटल्यांचा निवाडा झाला ते सर्व मुकदमे १५,८७३ होते, आणि ह्या खटल्यांत जे असामी गुन्हेगार ठरले त्यांची संख्या २७,१४२ होती. चोरी बद्दल निरनिराळ्या मुंबईंतील गृहस्थांचा ऐवज गेला त्याची रकम १,७१,२०३—८—१० रु० होती; त्यांतील मालकांस चोरी धरल्यामुळें ७६,७४७—२—६ रु० परत मिळाले. गुन्हेगारांस दंड होतो त्या बद्दल या खात्यांत सालिना तीस चाळीस हजार रुपये उत्पन्न होतात. सन १८६० माहे अक्टोबर महिन्यांत माजिस्त्रेटाच्या खात्यांत अपराधी लोकांस जो दंड झाला त्या बद्दल सरकारांत ३,७३० रुपये इतकी रकम रुजू झाली.

सन १८६० मध्यें पोलिस खात्यांत माजिस्त्रेटांकडे संगळे २१,९०६ फौजदारी खटले तपासायासाठीं आले, त्यां पैकीं ६,३८६ असामी अपराधी न ठरल्यामुळें सोडून दिले. आणि बाकी राहिलेल्यांस गुन्हेगार ठरवून अनेक तऱ्हेची शिक्षा झाली. निरनिराळ्या जातीतील लोक फौजदारी खटल्यांत आलेल्यांची संख्या.

हिंदू	१३,१७४
मुसलमान	५,६४३
पारशी	९८३
अनेक जातीचे एतद्देशीय खिस्ती	९६२
युरोपियन	९३४
अनेक वर्णसंकर जातीचे लोक	२१०
	२१,९०६

या संख्येंत हिंदू जातीतील स्त्रिया फौजदारीत गेलेल्या १,१३० अढळतात. ह्यांशिवाय दुसऱ्या जातीतील स्त्रियाही वऱ्याच आहेत, परतु त्या थोड्या. ह्या शहरात स्त्रियांचे प्राबल्य फार व त्यास बदकर्मापासून प्रतिबंध करण्यास बराबर कायदा नसल्यामुळे त्या फार उनाड होऊन निर्लज्जपणे वागतात. इंग्रजलोकाच्या कायद्यात इतका हा ऐब आहे.

सन १८६२ मे अखेर पर्यंत फौजदारी खटल्याबद्दल नव्या व जुन्या तुरुंगांत ३८२ अनेक जातीचे कैदी असून त्यात कितीएक सक्त मजुरीची शिक्षा भोगीत होते, व कित्येक नुसत्या कैदेच्या शिक्षेवर होते. यात पंधरा दिवसापासून दोनतीन वर्षाची टेप मिळालेले गुन्हेगार असून काही काळ्यापाण्यावर पाठविण्याची शिक्षा पावलेले ही कैदी होते. गुन्हेगाराची संख्या वाढून तुरुगात जाग्याचा संकोच होऊंलागला तर ह्यातील कैदी लोकांस ठाणे, पुणे, व रत्नागिरी एथील दुसऱ्या जिल्ह्यातील तुरुंगात पाठवून देतात. तेथे त्याजकडून सक्तमजुरी या प्रकारची करून घेतात. त्यास रस्त्यावर खपवितात. त्याजकडून दगड वाहवितात, सरकारी वाडा बांधायाचा असला तर चुना कुटावयास लावितात.

रिकार्डर्स कोर्टाची स्थापना होण्याच्यापूर्वी कोणास मोठे शासन करायाचें असल्यास शहरात दवंडी पिटवून त्यास तरीपार करीत ह्मणजे त्याला पनवेल, अलीबाग, उरण एथें नेऊन सोडीत. आणि त्याला शहरात येण्याचा प्रतिबंध करीत. हे त्यावेळचे काळेपाणी!

सन १८६१ त ह्याटापूंत १६,२०० मनुष्यें मेलीं. त्यांत ८,९४९ पुरुष, आणि ६,९१४ स्त्रिया, व उपजतां मेलेलीं मुलें ३३७. यांपैकीं १०,५५९ स मूठमाती झाली व ४,७३६ स अग्निसंस्कार झाला आणि ९०५ स दोखम्यांत टाकिले; हे पारशी. ह्याचवर्षी ११००●मुलें एथें जन्मलीं

मुंबई शहराची किंबहुना भरत खंडांतील जीं संस्थानें इंग्रजी बावस्था-खालीं आहेत त्यांची न्याय मनसुबी करण्यासाठीं व त्यांत नव्या बावी चालू करण्याकरितां इंग्रज सरकार प्रतिवर्षी अनेक कायदे करीत असतें. त्या कायद्यांप्रमाणें राज्यांत वहिवाट होती. हे कायदे कलकत्त्यामध्यें तयार होतात. कायदे करणारी मंडळी ह्मणून निराळीच सभा आहे, तींत अकरा गृहस्थ कायदे करणारे असतात. त्यांत बंगाल, मुंबई आणि मद्रास इलाख्यांतील एकएक इंग्रज गृहस्थ सिविल खात्यांतील पुष्कळ वर्षे या देशांत वहिवाटलेला व ज्यास एथील लोकांच्या रीतिभाति माहीत असतील अशांची नेमणूक होती. यांस दरमहा पांच पांच हजार रुपये मिळतात असे हे गृहस्थ मिळून एकमेकाच्या अनुमतानें कायदे करीत असतात. हे प्रत्येक इलाख्यांतील प्रतिनिधीसारिखे वागतात. कोणती ही बाब सुरू करायाची असली ह्मणजे ज्याच्या इलाख्यांतील जी बाब असेल त्याजकडून त्याचा उपक्रम निघतो. व प्रथम त्याचें अनुमत घेऊन त्या प्रकरणाचा सिद्धांत होतो. मग तो गव्हर्नर जनरलानें मंजूर केला ह्मणजे सरकारी वर्तमान पत्रांत देश भाषेतील भाषांतरासुद्धां छापून लोकांत प्रसिद्ध करितात. आणि प्रसिद्ध केल्यानंतर तीन महिन्यानीं अमलांत आणितात. ह्या कायद्यांची एक प्रत वरिष्ठ कोर्टांत ह्मणजे पार्लमेंट सभेस पाठवून तिचें अनुमत घ्यावें पडतें. जरी एखादा लहान सान कायदा कारण परत्वे मुंबईतील सरकारानें केला तरी तो कलकत्त्याच्या सरकाराकडून बहाल होऊन आल्यावांचून एकाएकीं अमलांत आणीत नाहींत. ह्या मंडळींत गव्हर्नर जनरल, न्यायाधीश, व सेनाधिपति हे असतात.

हल्लीं पारशी लोकांच्या पंचाइतीनें पारशी लोकांचीं घरगुती खटलीं चुकविण्यासाठीं निराळे कायदे असावे असें मनांत आणून नवे कायदे तयार के

रून मुंबईंतील सरकारच्या मारफतीनें कलकत्त्यास पाठवून दिलेहोते. ते कायदे ह्या मंडळीनें मंजूर करून पाठविले आहेत. ह्यां मध्यें पारशी गृहस्थांनीं आपलें मोठें शहाणपण दाखविलें, आणि त्यांनीं तयार केलेले कायदे ज्या अर्थीं गव्हर्नर जनरल सारख्यांनीं पसंत करून पाठविले आहेत त्या अर्थीं ते चांगलेच असतील. हेकायदे फिरून एथें तपासण्या करितां सर जोझेफ् आर्नोल्ड, शेट रुस्तमजी जमशेटजी जिजीभाई व इतर पांच संभावित गृहस्थांस नेमिले आहेत.

पुष्कळ वर्षांपासून लोकांच्या मनांत होतें कीं, कायदे करणाऱ्या मंडळींत एतद्देशीय संभावित व विद्वान् गृहस्थ असावे आणि जे कायदे तयार होतील ते आमच्या लोकांच्या संमतानें व्हावे. ही त्यांची इच्छा इंग्रज सरकारानें हल्ली मोठ्या उदारपणानें पूर्ण केली. सन १८६२ तारीख २२ माहे जानेवारी ह्या दिवशीं मुंबई इलाख्यासाठीं कायदे करणारी मंडळी किल्ल्यांत सरकारी वाड्यांत भरली होती. ह्या सभेंत ह्या पुढील गृहस्थांची नेमणूक केली आहे. कौन्सलाचे अध्यक्ष मुंबईचे गव्हर्नर; मुंबईचे सेनापति व कौन्सलांतील दुसऱ्या खुर्चीचे अधिकारी, सर विलियम म्यान्सफिल्ड; एम्. आर. वेस्ट्राप इस्कायर, सरकार तरफेचे सुप्रीम कोर्टांतील वकील; मेहरबान अब्दुल दुलेरखान अब्दुल खेरखान, सवनूरचे नवाब; श्रीमंत रा० रा० माधवराव विठ्ठल विंचुरकर; प्रख्यात शेट रुस्तमजी जमशेटजी जिजीभाई; आनरबल एच्. डब्ल्यु. रीव्हझ, कौन्सलाचे तिसऱ्या खुर्चीचे अधिकारी; आनरबल डब्ल्यु. बी. ट्रिस्ट्रम इस्कायर; शेट प्रेमाभाई हेमाभाई अमदावाद एथील नगरशेट, व शहरचे डेप्युटिमाजिस्त्रेट; आणि श्रीमंत रा० रा० जगन्नाथ शंकरशेट, मुंबईचे सावकार. ह्या नवीन नेमलेल्या हुद्देदारास आनरबल असा किताब दिला आहे.

ह्या सभेच्या योगानें ह्या देशाचें कल्याण होईल व एतद्देशीय लोकांस योग्य मान मिळेल असें अनुमान होतें. परंतु आमच्या लोकानीं आपली योग्यता राखून व लोकांच्या कल्याणाकडे लक्ष देऊन शहाणपणानें आपआपला हुद्दा बजाविला पाहिजे, व लोकांच्या कल्याणांत आपलें कल्याण आहे असें मानिले पाहिजे; परंतु कित्येक असे आहेत कीं, आपलें कल्याण तेंच दु-

सऱ्याचें कल्याण असें मानितात. असें न झालें तरच रयत सुखी होईल. ह्या सभेविषयीं ज्ञानोदय पत्रांत मजकूर छापिला होता त्यांतील बहुतेक एथें उतरून घेतला आहे.

कांहीं काळामागें विलायतेंतील पार्लमेन्ट सभेंत असा विचार झाला कीं, हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या इलाख्यांमध्यें कौन्सलें ह्मणजे कायदे करणाऱ्या मंडळ्या असाव्या आणि त्यांत रयतेचे प्रतिनिधि असावे. हिंदुस्थान सरकारच्या अमलांत व्यापारी, जमीनदार, वगैरे जे गोरेलोक आहेत त्यांच्या तर्फेनें साहेब लोक, व एतद्देशीय लोकांच्या तर्फेनें एतद्देशीय गृहस्थ हे त्या मंडळ्यांचे सभासद असावे, आणि जे कायदे हिंदुस्थानांत चालण्याकारितां व्हावयाचे ते सर्व त्यांच्या संमतानें व्हावे. त्यावरून आपले गव्हर्नर जनरल नामदार लार्ड क्यानिंग साहेब यांनीं ठराव केला, व तो नुकताच अमलांतही आणिला. कलकत्ता, मुंबई वगैरे ठिकाणीं हीं नवीं कौन्सलें चालू झाली आहेत. त्यांत युरोपियन गृहस्थ व एतद्देशीय गृहस्थ असे सभासद आहेत.

हिंदुस्थानाच्या इतिहासांत ही एक ध्यानांत ठेवण्याजोगी मोठीच गोष्ट होय. कायदे करणारी मंडळी आजवर या देशांत झाली नव्हती असें ह्मणण्यास हरकत दिसत नाहीं. पूर्वींच्या काळांतील राजे फारकरून कायदे करून त्यांच्या अनुरोधानें राज्यकारभार व प्रजापालन करीत नसत. ह्मणूनच त्यांतून बहुत राजे स्वेच्छाचारी, जुलमी, व दुष्ट असे झाले, व त्यांवरून त्यांच्या प्रजांस फार दुःखें व विपत्ति भोगावी लागत असे. त्यांतून कोणी कोणी सुज्ञ, विचारशील, दयाळू, परोपकारी, व सदाचारी असेही झाले. आणि त्यांच्या हातून त्यांच्या प्रजांचें बहुत कल्याण झालें. कित्येक राजे मूढ किंवा निष्काळजी होते तरी त्यांच्याही प्रजांस सुखप्राप्ति झाली, कारण त्यांचे मंत्री किंवा प्रधान हे सुज्ञ, व दयाळू व सदाचरणी होते. तरी अशा राजांच्या दरबारांत देखील कायदे होऊन त्यांवरून कारभार चालत नसे. मग कायदे करणाऱ्या मंडळ्या कोठून असणार! कित्येक नृप राजनीतीप्रमाणें राज्य करीत असत, असें दिसतें. पण कोणत्या राजनीतीप्रमाणें ? त्यांनीं स्वतः केलेल्या नीतीप्रमाणें नाहीं, तर मनु, विदुर आदिकरून पुरुषांनीं जीं मतें व बोध

व नियम लिहून ठेविले होते त्यां प्रमाणें करीत असत. या ग्रंथांतील राजनीतीचे सर्व नियम चांगले होते किंवा वाईट याविषयी एथें लिहिण्याचें प्रयोजन नाहीं. आमचे ह्मणणें इतकेंच आहे कीं, एथील प्राचीन राजांच्या दरबारांत कायदे करणाऱ्या मंडळ्या नव्हत्या

अलीकडील मराठे व मुसलमान राजे याच्या हाताखालींही कायदे करणाऱ्या मंडळ्या नव्हत्या हे सांगणे नलगे. दिल्लीचा अकबर बादशाहा यानें आपल्या दरबारीं पुष्कळ विद्वान् व गुणिजन जमा केले होते. पण ते राजकीय कार्यासाठी नव्हते. त्याच्या पदरी नऊ सुज्ञ पुरुष होते. त्यांस नव रत्नें अशी संज्ञा दिली होती. तरी त्याच्या हातून तो कायदे करवीत नसे. नाजूक व अडचणीच्या प्रसंगी त्यांची मसलत मात्र घेत असे. त्याने व त्याचा पूर्वज तैमूर यानें कायद्याप्रमाणें काही ग्रंथ लिहून ठेविले. पण ते मंडळ्यानीं केलेले नव्हते. तर त्यानीच स्वतः केले. सातारकर राजाला आठ प्रधान होते. त्यांस अष्ट प्रधान ह्मणत असत.

"प्रधान, आमात्य, सचीव, मंत्री ॥ सुमंत, न्यायाधिश, न्यायशास्त्री ॥
"सेनापती, त्यात बहूशहाणा ॥ अष्टप्रधानीनृपमुख्यजाणा ॥१॥" (वा०स०)

हे अष्ट प्रधान कायदे करणारे नव्हते; असते तर त्यांचे कायदे लोकांत प्रसिद्ध असते. व इतिहासांत त्यांविषयी सांगितलें असतें. पण असें कांहीं नाहीं. त्या आठ जणास आठ निरनिराळ्या कामगाऱ्या नेमून दिल्या होत्या.

कायदे करणाऱ्या मंडळ्या नेमण्याची चाल युरोपांतील सुधारलेल्या लोकांची आहे. प्राचीन ग्रीस व रोम यांच्या राज्यांत काही प्रकारें ही चाल होती पण विशेषे करून जर्मनी देशांत ही चाल इसवी सनाच्या पूर्वी देखील होती. पुढे इंग्लिशांमध्ये ही चाल चालूं लागली. रयतेचे प्रतिनिधि राज सभेत असून त्यांच्या संमतानें कायदे वगैरे झाल्यानें लोकांस सुख होतें, कारण ते प्रतिनिधि लोकांच्या हितावर दृष्टि देऊन कायदे करितात. यास्तव इंग्लंडांतील लोकांनी आपली स्वतंत्रता व सुख रक्षण्याकरितां सरकाराशी मोठी टक्कर मारून राजसभेस आपले प्रतिनिधि स्वतः निवडून पाठविण्याचा हक्क मिळविला. नंतर कालें करून राजासही दिसून आलें की, लोकांनीं निवडून

पाठविलेल्या प्रतिनिधींच्या संमतानें झालेले कायदे व त्यांच्या संमतानें बस-विलेले कर लोक संतोषानें मान्य करितात. यास्तव त्यांच्या साह्यानें राज्य कारभार चालविण्यांत रयतेचें हित आहे एवढेंच नव्हे. तर सरकारचाही फायदा आहे, असें त्यांच्या अनुभवास आलें. अमेरिकेंतील युनैतेद स्तेत्स देशांत तर मंडळीच्या योगानें राज्यकारभार सर्वोत्कृष्ट रीतीनें चालतो, आणि त्यावरून तेथील लोकांस फार सुख झालें. युरोप खंडांतील कित्येक राज्यांमध्यें तर आतांशी या रीतीची सुरवात होऊं लागली आहे. आणि कित्येक देशांतील लोकांस या सुखाची अजून चव देखील ठाऊक नाहीं. या प्रकारें ज्या हक्कासाठीं इतर ठिकाणच्या लोकांनीं सरकाराशीं वाद केले, व जीव देखील दिले, व जे हक्क आपणास मिळावे ह्मणून कित्येक देशांचे लोक लाळघोंटीत आहेत, व ज्यांचा लाभ इतके दिवस इंग्लिश सरकारच्या राज्यांत सुद्धां हिंदुस्थानच्या लोकांस झाला नव्हता; ते आतां एथील लोकांनीं कांहीं प्रयत्न केले नसतांही विलायतेंतील पार्लमेंट सभेनें मेहरबानगी करून या देशांतील लोकांस मिळावे असें ठरविलें, ही केवढी हिंदुस्थानाच्या कल्याणाची गोष्ट आहे.

प्रतिनिधींच्या संमतानें कायदे करणें व करबसविणें हें सरकारच्या व रयतेच्या हिताचें असून तेणेंकरून उभय पक्षांमध्यें सौजन्य राहतें हें खरें. पण ते प्रतिनिधि रयतेनें निवडलेले असावे, व त्यांस उभय पक्षांच्या फायद्याचें पाहिजे तें मत देण्याची मोकळीक असावी. हें आवश्यक आहे. जर असें नसेल तर मग अशी मंडळी नसली तरी पुरवेल.

अणखी आह्मास असें वाटतें कीं, प्रत्येक प्रकारच्या लोकांच्या तर्फेनें एकएक प्रतिनिधि कोन्सलांत असावा. ह्मणजे सरकारी कामदार नसणाऱ्या गोऱ्या लोकांच्या तर्फेनें एक, हिंदूंच्या तर्फेनें एक, मुसलमानांच्या तर्फेनें एक, पारशांच्या तर्फेनें एक, इस्राएल लोकांच्या तर्फेनें एक, पोर्टुगीझ् लोकांच्या तर्फेनें एक, आणि एतद्देशीय ख्रिस्ती लोकांच्या तर्फेनें एक, असे असावे ह्मणजे फार चांगलें होईल.

१८६२ त इंग्लंड देशांतील सरकारांत असा ठराव झाला कीं, सदरअदा-

लत आणि सुप्रीम कोर्टेंहीं एकत्र मिळवून एक मोठें न्यायदरबार स्थापावें आणि त्यास "हैकोर्ट" असें नांव ठेवावें. कलकत्ता, मद्रास व मुंबई ह्या तीन इलाख्यांत अशीं कोडतें स्थापिलीं आहेत. हें कलकत्यात जुलै महिन्यांत सुरू झालें. या कोडतांत पंधरा पर्यंत न्यायाधीश नेमावे असा मुख्य सरकाराचा कायदा आहे, परंतु तेरा इंग्रज व एक एतद्देशीय गृहस्थ असे १४ असामी नेमले. एथें ह्या कोडताची स्थापना ता० १४ आगष्ट १८६२ त झाली. त्यांत सात न्यायाधिशाची नेमणूक झाली आहे. यांत आमच्या लोकांपैकीं कोणाची नेमणूक झाली तर मोठाच भाग्योदय समजावा. कलकत्यातील हैकोर्टांत जे न्यायाधीश नेमिले त्यांचे वेतन या प्रमाणें ठरविलें आहे. मुख्य न्यायाधिशास सालिना ७२,००० रु० आणि बाकीच्यांस प्रत्येकास सालिना ५०,००० रु० मुख्य न्यायाधिशाची नेमणूक इंग्लंडाहून झाली असता त्याच्या वाटखर्चास १०,००० रु०. द्यावे. व धाकट्या न्यायाधिशास ८,००० रु० असा ठराव केला आहे.

मुंबईतील दाट वस्ती पाहून सहज एखाद्यास अशी कल्पना येते कीं, एवढ्या ह्या लोकांस औषध पाण्याची कशी काय योजना केली असावी. कारण ज्या स्थानी याची यथायोग्य व्यवस्था केलेली नाहीं तें स्थान राहायास योग्य नाहीं असें शहाण्या लोकांचें म्हणणें आहे. यावर संस्कृतांत एक श्लोक आहे. त्यांत एक सुज्ञ गृहस्थ आपल्या मित्रास या प्रमाणें उपदेश करितो हे मित्रा ज्या शहरांत सावकार, वैद्य, विद्वान् ब्राह्मण व गोड्या पाण्याची नदी हीं नाहींत तेथें तूं राहूं नको.

॥ तत्रमित्रनवस्तव्यंयत्रनास्तिचतुष्टयं ॥
॥ ऋणदाताचवैद्यश्चश्रोत्रियःसजलानदी ॥

मुंबई शहरांत ह्या चारही व्यक्ति उत्तमापासून कनिष्ठापर्यंत परिपूर्ण आहेत. दयाळू व उदार असे लाखोपति सावकार आहेत इतकेंच नाहीं, परंतु बगलेंत चोपड्या मारून लोकांच्या दारोदार घिरट्या घालणारे किरकोळ सावकार मारवाडी यांचीं दुकानें या टापूंत १५०० आहेत. हे लोक आठ चार आण्यांपासून दहा पंधरा हजार रुपये पर्यंत लोकांस कर्जीं नाणें धिरतात.

पैका धिरण्याचें या लोकांत मोठेंच धैर्य आहे. कोणी कितीही गरीब, तर्कटी व दिवाळखोर असला तरी त्यास कांहींना कांहीं तरी द्रव्य ते धिरतात. मग एकाचे दहा किंवा पांचांचे पंचवीस घेवोत. कोठें असें पाहिलें आहे कीं, चार रुपये देऊन त्यांचे सवाईच्या हिशेबानें पांच करून त्या बद्दल निरनिराळ्या रकमेचीं चार कर्जखतें लिहून घ्यावीं. ह्यांत एकावर एक, दुसऱ्यावर दोन, तिसऱ्या वर तीन व चवथ्यावर चार महिन्यांची मुदत असून असी अड असती. पांच दिवसांनीं ते ४ परत दिले तर पांच घ्यावे, एक महिन्यानें दिले असतां २५ घ्यावे, दोन महिन्यांनीं दिले असतां ५०, तीन महिन्यांनीं दिले असतां ७५, आणि चार महिन्यांनी दिले असतां १०० घ्यावे. या प्रमाणें चार रुपये देऊन २५५ रुपयांचीं खतें लिहून घेतात. आणि असें कर्ज घेणारे लोकही त्यांस सांपडतात. एकादे समयीं चार ही खतें हाता खालीं दाबून ठेवून तेवढ्या रुपयांच्या हा राक्षस रूपी सावकार मालकावर निरनिराळ्या फिर्यादी करितो. आणि त्यांज मध्यें कांहीं जीव असला तर ते वसूल करून घेतो.

मारवाडी लोक या शहरांत मारवाड देशाहून येतात. हे येतेवेळीं बहुधा आपल्या बरोबर द्रव्य किंवा मालमत्ता व दुसरें भांडवल घेऊन येत नाहींत. वाटखर्चा पुरते रुपया आठ आणे, एक पितळेची चरवी, एक भोंपळ्याचा तुंबा, एक पांढरी कांबळ किंवा धाबळ, आणि हातांत एक काटी इतकें सामान ते घेऊन मुंबईंत येतात. ज्याला अगदींच कोणाचा आश्रय नसतो तो प्रथम एकाद्या दुकानावर सालिना चाळीस पन्नास रुपये मुशारा कबूल करून चाकरीस राहतो. आणि वर्ष दोन वर्षें चाकरी करून पन्नास साठ रुपये गांठीस झाले कीं कोठें तरी गल्ली कुचींत दोन अडीच रुपयांचें भाड्याचें दुकान घेऊन टोपल्या मांडून बसतो. कित्येक प्रथम असें करितात,— रुपया आठ आण्यांचें कडदण किंवा गूळ, बतासे, असा माल घेऊन सकाळच्या प्रहरीं शहरभर फिरून विकितात. आणि संध्याकाळचें दिव्यांत वात पडे तों पर्यंत खोबऱ्याचें किंवा गोडें तेल विकितात. कोणी कोणी सकाळच्या प्रहरों जिरी मिरी मसाला आणि संध्याकाळचें तेल

विकायास लागतात. या प्रमाणें फेरीचें काम करून कांदे, लसूण, हळद जो मिळेल तो माल विकून शेंदोडशें रुपये जमले ह्मणजे पांच दहा रुपये सवाईच्या, दिढीच्या, व दुपटीच्या व्याजास देऊं लागतात. रुपये देण्याघेण्याचें काम करूं लागलें ह्मणजे हळूहळू त्याची लोकांत ओळख होती. मग त्याला लोक ठाकराजी, जेठाजी, मोतीजी आवो बेसो असीं बहुमानाचीं विशेषणें देऊं लागतात. असें झालें ह्मणजे तो पांच दहा टोपल्या, त्यांत दोन दोन शेर तांदूळ, डाळ, उडीद, गहूं, मूग, मसूर इत्यादि घालून पुढें मांडितो. व दोन चार वरण्यांत तूप, तेल, गूळ, साखर इत्यादि घालून दुकान मांडितो. आणि जवळ एक लहान पेटी मांडून तिचे खाली एक खादीचा तुकडा पसरून त्यावर दोन अडीच रुपयांचा खुर्दा मांडितो. ह्यांत तो दुकानदारीचें आणि सराफाचें अशीं दोनही कामें चालवितो. मग हळूहळू जसजसें त्याचे भांडवल वाढत जातें तसतसा तो दुकानांत माल भरतो. मग एकादुसरा भागीदार घेतो, व्याजू पैका देण्याचें काम सुरू करितो, मग काय विचारता. एक दोन वर्षांच्या अवधींत तो पांच सहा हजारांचें भांडवल गांठीस करितो. या प्रमाणें त्याचें काम पांच दहावर्षे सुरळीत रीतीनें चाललें ह्मणजे तो सहज वीस पंचवीस हजारांचा सावकार बनतो. मग काय विचारता! ख्याली खुशाली व उत्पन्नभक्षी लोक त्याची खुशामत करूं लागतात. दिढी दुपटीच्या व्याजानें पैका घेऊन जातात. पांच रुपयांचा दागिना असला तर तो दोन रुपयांस गहाण ठेवितात. वस्त्र चिरगूट असलें तर दहा रूपयांचा माल असला तर त्यावर तीन रुपये देऊनही रुपयास आणा दोन आणे देखील व्याज घेतात. व मुदतीचे आंत गहाण ठेविलेला माल मालकानें नेला नसलातर तो लागलाच फरोक्त करून त्याचे टक्के करितात. मारवाडी लोक फारच काट कसरीनें राहतात. त्यांच्या खाण्यापिण्याचे व वस्त्र प्रावरणाचे फारच बाबेत असतात. एक दोन खादीचे पंचे असले ह्मणजे ते वर्ष दीडवर्ष नेसायास चालतात. दहावीस हात घांटी पागोट्याचा तुकडा असला ह्मणजे डोकींत घालायाची पांच दहा वर्षांची बेगमी झाली. त्याला दहावीस वर्षांनीं आठचार आण्याचा रंग दिलातर मोठें भाग्य. आंगांत घालायास एकादी

जाडी भरडी बंडी असली तर ती दोन अडीच वर्षे चालती. तीस एकादे समयीं पांच दहा ठिगळ्या असतात. व तिजवर तेलाचें, तुपाचें व धुळीचें पूट असतें. यांला धोब्याची फारच थोडी गरज पडती. वर्षांतून एकदोन-वेळीं लागलीतर लागती. खाण्याचा प्रकार असाच असतो. पांच सहा असामी जेवायाचे असलेतर दिडकी दुगाणीची भाजी पुरती. इतके हे संसार दक्ष असतात. स्वच्छ व निर्मळ वस्त्र घातलेला मारवाडी दुकानदार कोठें विरळा. मारवाडी लोकांत दिवाळखोर व खादाड असे फारच थोडे असतात. हे लोक अनेक प्रकारें लोकांस व्यापारामध्यें ठकवितात. परंतु ह्यांमध्यें चोर व लुच्चे फार नसतात. हे लोक लिहिण्यांत फार कच्चे. त्यांस बाराखड्या आल्या ह्मणजे ते व्यापार करायास लागतात. मग तितक्या वरूनच जमाखर्च ठेवायास लागतात. परंतु त्या कामांत ते हुशार असतात. मारवाडी लोक दुसऱ्यांस ठकवितातखरे, परंतु आपसांत एकमेकांसीं मोठया प्रमाणिकपणानें व साखीनें वागतात. एकादा मारवाडी दुकानावर चाकरीस राहिलातर तो मोठ्या इमानें इतबारें चाकरी करील. मारवाडी लोक खाण्या पिण्यांत, वस्त्र पांघुरण्यांत व दुसऱ्या खर्चांत मोठी काट कसर करितात इतकेंच नाहीं परंतु जें पाणी फुकट मिळतें तें देखील वापरावें तितकें वापरीत नाहींत. आठचार दिवसांनीं आंघोळ करितील ती ही बेतवार पाण्यानें. हात धुवायाचे असले तर एक लहानशी लोटी घेतील आणि जेवल्यानंतर एकादुसरा चूळ भरतील. दोन चार चिरगुटें असलीं ह्मणजे तीं दोनचार पोहरे पाण्यानें धुऊन तयार होतात. सारांश त्या लोकांला पाण्याचाही खर्च थोडाच असतो. परंतु इतकेंच खरें आहेकीं, मारवाड्यांच्या जिवावर मुंबईंतील कित्येक लोकांच्या फिशाऱ्या चालतात.

मुंबईंत लोक गेले ह्मणजे मिजाज करायास लागतात व उधळे होतात. असा पुष्कळ लोकांचा समज आहे, परंतु मुंबई सोडून विलायतेस गेले तरी मारवाडी लोकांचा कृपणपणा सुटायाचा नाहीं. लोकांचे गाडीघोडे, शाली दुपेटे व वस्त्र अलंकार हीं पाहून त्यांचा उपभोग आपण घ्यावा असी त्यांच्या मनांत कल्पांतीं ही इच्छा उत्पन्न व्हावयाची नाहीं. आतां जे मोठमोठे सावकार आहेत ते

गाडीघोडे ठेवितात खरे, परंतु त्यांचा झाला तरी वस्त्रप्रावरणाकडे खर्च थोडाच.

हे लोक मोठे उद्योगी. पहांटेपासून मध्यरात्रपर्यंत एक सारिखे अनेक कामांत असतात. प्रथम सूर्योदय व्हायाच्या पूर्वीं बगलेंत चोपडया मारून उग्राणी करायास कर्जदारांच्या दारोदार फिरत असतात. कोणीकोणावर समान काढिलेलें असतें, कोणावर केश्या असतो, कोणाच्या मालमत्तेवर जप्ती केलेली असती. असे हे सकाळचे प्रहरीं सगळ्या मुंबईभर अनेक उद्योगाच्या नात्यानें फिरत असतात. कर्जबाजारी लोक ह्यांस व्याघ्रासारिखे भीत असतात.

इंग्रज डाक्तर इंग्लंडाहून शिकून आलेले व एथें ग्रांट वैद्यशाळेंत शिकून सनदा घेऊन बाहेर पडलेले व एतद्देशीय देशोदेशांतून संस्कृत वैद्यशास्त्रावरून शिकलेले असे वैद्य पुष्कळ आहेत. याशिवाय सोनामुखीच्या पाण्यावर व किराइताच्या काढ्यावर पोट भरणारे वैद्य गल्लोगल्लीस आहेत. काना डोळ्याचे वैद्य तर औषधांची कावड घेऊन दारोदार रससिंदूर वैद्य, लोहभस्म वैद्य अशा हाका मारीत रस्तोरस्तीं जातात. यांचा औषध देण्याचा प्रकार असा आहे. एकाला पोटशूळाचा उपद्रव होता. त्यानें ह्या एका वैद्याकडे औषध मागितलें असतां त्यानें त्याच्या पाठीस दोन तुंबड्या लावून रक्त काढिलें. असे यांचे विलक्षण उपाय असतात. हे वैद्य आणा अर्धा आणा मिळाला ह्मणजे संतुष्ट होतात. परंतु एकदां औषध दिलें असलें तर त्या रोग्याची भेट फिरून घेऊं नये, अशी यांची वहिवाट आहे.

मुंबई शहरांत वास्तविक विद्वान् ह्मटले ह्मणजे इंग्रज डाक्तर व एतद्देशीय शिकलेले असे शेंदीडशें सांपडतील. ग्रांट वैद्यशाळेंत सन १८५० पासून सन १८६१ पर्यंत सनदा घेऊन निघालेले एतद्देशीय डाक्तर ५६ असामी आहेत. त्यातील कित्येक बाहेरगावीं सरकारी दवाखान्यांवर दरमहा १००रुपये घेऊन हें काम चालवितात. व कित्येकांस मुंबईंतील दवाखान्यांत असाम्या आहेत. कित्येक आपण दवाखाने घालून औषधें देतात. ह्यां शिवाय एतद्देशीय वनस्पती व रसायणें देणारे दहावीस सांपडतील. कोठें कोठें गांधीलोक देखील स्वतःवैद्याचें काम करितात. गांधीलोकांकडे कोणती औष-

धी मागीतली असतां नाहीं असें ह्मणत नाहींत. मग ती घेतल्यानें कल्याण होवो किंवा अकल्याण होवो. त्याची ते कांहीं धास्ती बाळगीत नाहींत. कांहींना कांहीं तरी पुडींत बांधून देतील. याची प्रचीत पाहण्यासाठीं एकदिवस एका गृहस्थानें एका मुलाकडे एक दिडकी दिली आणि गांधीच्या दुकानांतून अनुष्टुप्छंदः घेऊन ये असें सांगितलें. त्याप्रमाणें त्यानें जाऊन अनुष्टुप्छंदः मागितली असतां गांधीनें दुकानातून एक मुळी काढून पानांत बांधून त्या मुलाच्या स्वाधीन केली. या प्रकारची कित्येक गांधीची औषधी देण्याची वहिवाट असते जर त्यांजकडे मेघाची गर्जना मागितली तरी ते दिडकी दुगाणी घेऊन भलतें कांहीं काढून देतील.

विद्वान् ब्राह्मण अथवा विद्वान् गृहस्थ—यांची संख्या तर या शहरांत उत्तरोत्तर वाढत जाते. काशीपासून रामेश्वराचे शास्त्री व पंडित हरहमेश एथें येत असतात. तसेच मुसलमान लोकांचे काजी, मुल्ला, हकीम, व यहुदी लोकांचे राबी, पारशी लोकांचे दस्तुर असे विद्वान् पुष्कळ आहेत. युरोप खंडांतील प्रख्यात प्रोफेसर व धर्माध्यक्ष एथें बरेच आहेत. या मुळें कोणत्याही गोष्टीचें स्पष्टीकरण करून घेण्यास कठीण पडत नाहीं. ह्या शिवाय शतश्लोकेन पंडितः असे पायलीचे पंचवीस सांपडतील. लघुहितोपदेश वाचतां आला ह्मणजे तो पंडिताच्या योग्यतेस येतो. रूपावळीची चार पृष्ठ तोंड पाठ आली ह्मणजे शास्त्री बनतो. "लंबोदरश्चविकटो" एवढें आलें ह्मणजे वैदिक होतो. आणि पांडव प्रताप वाचतां आला ह्मणजे पुराणीक झाला. असे विद्वान् घरोघर सांपडतील. कांहीं वर्षांमागें एथें सप्ताह झाला होता, तेथें कितीएक या प्रकारचे शास्त्री, वैदिक, व पुराणीक होते. कोणी-विदुरनीति, कोणी रामदासी श्लोक व कोणी इसापनीति घेऊन चौरंग मांडून गोमुखींत हात घालून ध्यानस्थ बसले होते. सप्ताहाचा प्रकार असा असतो. मोठा मंडप घालून त्यांत सात दिवस पर्यंत अष्टोत्तरशें पुराणिकांस बसवितात. आणि त्याजकरवी भागवताचें पारायण करवितात. ह्या कृत्यास किमान पक्ष पांच दहा हजार रुपये खर्च होतो. ह्या तीस चाळीस वर्षांत एथें असे सप्ताह सात आठ झाले. पंचाक्षरी, ज्योतिषी, सामुद्रिक लक्षणें सांगणारे

तर दारोदार फिरतात. कांहीं वर्षांमागें एक अष्टावधानी बावा आला होता. तो एका खेपेस आठ ठिकाणीं लक्ष पोहंचवी. हातांत पुस्तक घेऊन वाचून त्याचा अर्थ सांगे, बुद्धिबळाचा डाव चालवी, डाव्या हातानें फांसे टाकून सोंगठ्यांचा डाव खेळे, पाठीवर हरबरे मारायास लावून ते मोजी, अशीं कामें एका खेपेंत करी. सन १८६२ सालीं मध्वमतानुयायी वैष्णवयांचे स्वामी (गुरु) एथें आले होते. हे मोठे विद्वान् होते अशी यांची आख्या होती. त्यांच्या शिष्यवर्गास तप्तमुद्रा द्याव्या अशी यांची दीक्षा आहे. यांचें नांव श्रीमत् पूर्णप्राज्ञतीर्थ असून काशीक्षेत्रस्थ विद्वज्जन ब्रह्मवृंदाकडून यांस मानपत्र मिळालें होतें.

इंग्रज लोकांच्या देवालयांत उपदेश करणारे पाद्री लोक मुंबईखात्यांत सुमार पन्नास साठ आहेत. आणि ह्या प्रीत्यर्थ सरकारास प्रत्येक इलाख्यांत सालिना दोन तीन लक्ष रुपये खर्च होतो. बिशप ह्मणून सर्व मुंबईखात्यांतील देवालयावर मुख्य पाद्री आहे त्यास सालिना २५,६०० रुपये मिळतात. ह्या शिवाय बाहेर जिल्ह्यांत फिरायास गेलें असतां खर्चाबद्दल १,००० रुपयांची नेमणूक करून दिली आहे. त्याच्या हाताखालच्या उपदेशकांस कोणास १,५००, कोणास हजार, कोणास ७००, कोणास ९००, कोणास, ५००, असा दरमहा आहे. बिशपाची योग्यता मुख्य न्यायाधिशाबरोबर आहे.

बाळगंगाधर शास्त्री जांभेकर हे अल्पवयांत ऐनउमेदीमध्यें मरण पावले. ते संस्कृत, मराठी व इंग्रजी भाषेंत निपुण होते. व ह्याशिवाय त्यांस उर्दू, कानडी, गुजराथी, या भाषा येत होत्या. ह्या पश्चिम भरत खंडांत अर्वाचीन विद्वानांत हाएक मुकुटमणीच होता. सदाशिव काशिनाथ छत्रे एल्फिन्स्टन विद्यालयांतील खात्यांतले मुक्तसर होते. त्यांचे बाळगंगाधर शास्त्री हे गुरुबंधु होते. त्यांनीं यांची तीव्रबुद्धि आणि चापल्य पाहून एथें आणून त्यांस आपल्या घरीं ठेवून त्यांजकरवीं इंग्रजी विद्याभ्यास करविला. ह्या पुरुषाची गोष्ट अशी सांगतातकीं तो एकपाठी असून त्याची धारणाशक्ति अपार होती:— नेटिव लोकांत इंग्रजी विद्यालयांत प्रोफेसराची योग्यता प्रथम यांसच मिळाली. ह्यांच्या अकालीन मरणामुळें मुंबईंतील लोकांस फार दुःख झालें. विद्या आणि विनय

हे दोनही गुण या गृहस्थाच्या आंगीं सारखेच वसत होते. याचा थोडासा इतिहास ज्ञानोदयांत छापिला होता त्याचा सारांश खालीं उतरून घेतला आहे.

- "मयत बाळगंगाधर शास्त्री जांभेकर ज्यांविषयीं लोक प्रस्तुत शोकाविष्ट आहेत. तो दक्षिण कोकण प्रांतांत राजापुराजवळ पोंगुरलें ह्मणून एक गांव आहे तेथें सन १८१० मध्यें जन्मला.

हा सन १८२९ मध्यें सोसायटीच्या शाळेंत ज्याला आतां एल्फिन्स्तन इन्स्टिट्यूशन ह्मणतात त्यामध्यें शिक्षक झाला. आणि तो तेव्हांपासून त्या-शाळेचें काम चालविण्यास वजनदार होता. त्यानें मुलांच्या विद्याभ्यासा-करितां कित्येक पुस्तकें तयार केलीं. कांहीं दिवसपर्यंत योग्य रीतीनें दिग्द-र्शन व दर्पण नामें दोन पत्रें काढिलीं होतीं. परंतु त्या पत्रांची योग्यता त्या-च्या लोकांस न समजून त्यांस आश्रय दिल्हा नाहीं. परंतु त्या पत्राचे द्वारें स्पष्ट समजण्यांत आलें कीं, तो इतर लोकां सारिखा अंधारांत नव्हता. अ-लीकडे तो मानसविद्येचें पुस्तक आबरक्रावीच्या पुस्तका प्रमाणें कांहींसें क-रीत होता. आणि एल्फिन्स्तन साहेबाचे पुस्तकाधारें हिंदुस्थानची बखर क-रीत होता. आणि मुंबई जिओग्राफिकल् सोसायटी व एशियाटिक् सोसायटी यांमध्यें कांहींरचना करून देऊन साह्यता करीत असे, तो सन १८४६ त मे महिन्याच्या १७ वे तारिखेस तापाच्या दुखण्यानें मरण पावला.

बाळगंगाधर शास्त्री मोठा विद्वान् होता आणि त्यास साहेब लोक व नेटी-व लोकही मानीत असत. महाराष्ट्रांतील सर्वनेटीव लोकांपेक्षां तो शिकलेला होता, व आपल्या लोकांमध्यें विद्या वाढवावी असी त्याची इच्छा होती. असें आपल्या चांगल्या वर्त्तणुकीच्या योगानें दाखविलें. प्रोफेसरचें काम चांगलें चा-लविल्यानें कियेक विद्यार्थी बरे सुधारले; त्यातील कित्येकांनीं विद्येची मोठी आवड धरून त्यासारिखेच विद्या वाढविण्या विषयीं उत्कंठित व्हावे अशी आ-मची इच्छा आहे."

इंग्रज सरकारानें रयतेच्या सुखास जसीं इतर साधनें करून ठेविलीं आहेत, तसींच रोगी व व्याधिग्रस्त लोकांसाठीं हीं करून ठेविलीं आहेत. आणि हा क्रम त्यांनीं थोडा वहुत सन १६७६ पासून चालविला होता. इं-

ग्रज लोकांसाठीं व एतद्देशीय लोकांसाठीं निरनिराळे दवाखाने घातले आहेत. त्यांत उत्तम प्रकारच्या विद्वान् डाक्तर लोकांच्या नेमणुका केल्या आहेत. किल्ल्यांत सरजमशेटजीच्या घराखालीं युरोपियन जनरल हास्पिटल या नांवाचा इंग्रज लोकांसाठीं मोठा दवाखाना पुष्कळ वर्षांपासून सरकारानें बांधला होता. हा सन १८६१ सालीं तीन लक्ष रुपयास रस्तमजी जमशेटजी जिजीभाई यांस विकला. आणि या लोकासाठीं दुसऱ्या ठिकाणीं इस्पिटल तयार होणार. याशिवाय पन्नाससाठ सावकारी औषधें विकणारांचीं दुकानें आहेत. भायखळ्यावर मयत सर जमशेटजी जिजीभाई यांच्या नांवाचें एक मोठें इस्पिटल आहे. त्यांत अनाथ रोगी लोकास राहायास जागा केली आहे व तेथें अन्न, पाणी, वस्त्र, प्रावरण, औषध उपाय हें सर्व मिळतें यांत एक दोन डाक्तर लोकांची नेमणूक केलेली असती. वैद्यशाळेंत जे नवीन विद्यार्थी असतात त्याजकडून रोगी लोकास औषधें देववितात. कित्येक रोग्यांच्या यांमध्यें वाटण्या करून दिलेल्या आहेत. हा दवाखाना १८४३ त उपस्थित झाला. सर जमशेटजी जिजीभाई याणीं आपले निसबत १,७०,००० रुपये हा दवाखाना बांधण्यास दिले व ३०,००० रुपये सरकारानें खर्चिले, यास सर्व दोन लक्ष रुपये खर्च झाला. या खात्याचा सर्व खर्च ३३,००० रुपये होतो. त्या पैकीं सर जमशेटजी यानी सरकारात त्या प्रीत्यर्थ ठेवलेल्या नाण्यापासून व्याज ४,००० रुपये येतात, बाकीचा खर्च सरकार चालवितें. जे रोगी लोक केवळ अनाथ असून आपला निर्वाह चालवायास असमर्थ आहेत तेच एथें जाऊन औषध पाणी घेतात असें नाहीं, परंतु मध्यम प्रतीचे लोक देखील या दवाखान्यात जातात. या ठिकाणीं मोठे विद्वान् वैद्य लोक असल्यामुळें एकादेवेळीं महाव्याधी सारिख्या रोगाची देखील चिकित्सा होती.

सन १८६१ त ह्या दवाखान्यांत ३,८६७ पुरुष व १,०६८ स्त्रिया इतके रोगी औषधोपचार करण्यासाठीं येऊन राहिले, व मागील वर्षांपैकीं २१७ होते. ह्यापैकीं ६१४ पुरुष आणि २०३ स्त्रिया मरण पावल्या. आणि ४,१३५ रोगी बरे होऊन आपआपल्या रोजगारास गेले. ह्या वर्षीं एकंदर

५,१५२ रोगी या दवाखान्यांत होते, व त्यांप्रीत्यर्थ सरकारास सन १८६०—६१ ह्मणजे सुमारें दीड वर्षांत ३६,३६५ रुपये खर्च झाला. ह्या शिवाय प्रति दिवशीं स्त्रिया, पुरुष, व मुलें मिळून सुमारें २०० रोगी ह्या दवाखान्यांतून औषधें घेऊन घरीं जातात.

ग्रांटवैद्य पाठशाळेच्या अगदींलगत उत्तरेकडे सूतिकागृह आहे. तेथें ज्या गरीबगुरीब स्त्रिया कोणत्याही गरोदरस्त्रिया बाळंत व्हावयास जातील त्यांचा सर्व प्रकारें बंदोबस्त होतो. त्यांस कांहीं कमी पडत नाहीं. हा कारखाना बांधायाकरितां कित्येक परोपकारी लोकांनीं ३१,३८५ रुपये दिल्हे. त्यांतून सर जमशेटजी जिजीभाई ह्यांनीं पंधरा हजार रुपये दिल्हे, व त्याशिवाय जागा दिल्ही. ह्मणून हें घर त्यांच्या नांवानें स्थापित झालें आहे. आणि हें सदोदीत चालावें ह्मणून सरकारच्या हाताखाली ठेविलें आहे. सदहू रुपयांतून बारा हजार शिलक आहेत, ते सरकारच्या हातात ठेवून त्याचे व्याज येईल तें दाई वगैरेकडे खर्चिलें जातें.

या देशांत असी चाल आहे की, गरोदर स्त्री प्रसूत होण्याचे वेळेस सुइणीस बोलावून तिच्या हातून बाळंतपण करवितात; परंतु त्या सुइणीस कांहीं विद्या नाहीं. त्या अज्ञानी यामुळें कधींकधीं बाळंतिणी फार इजा पावतात. त्या जरी वांचल्यातरी कधीकधीं त्यांस शक्ति नाहीं असें होतें व त्यांची प्रकृति कांहीं दिवसपर्यंत बिघडलेलीच राहती. तर हल्ली यासाठी हें बाळंतघर तयार केलेलें आहे. एथें बाळंत होण्यापासून औषधें वगैरे पोटापाण्यासुद्धां सर्व यथास्थित बंदोबस्त होईल. आणि गरिबांस त्याबद्दल कांहीं खर्च होणार नाहीं; ह्मणून त्यांनीं तेथें जावें हें बरें आहे. हें सुंदर परोपकारी काम डाक्तर मोरहेड साहेब व सर जमशेटजी जिजीभाई यांच्या द्वारें झाले आहे ह्मणून यांचे सर्वांनीं उपकार मानावे हें योग्य आहे. ह्यास सर जमशेटजी जिजीभाई यांच्या पत्नीनें ३०,००० रुपये दिले असें ऐकण्यात आहे.

एथें दवाखान्या समोर वैद्यशाळा आहे तींत वैद्यशास्त्र शिकवितात. त्या शाळेंत तयार होऊन प्रतिवर्षीं पांच दहा डाक्तर सनदा घेऊन बाहेर पडतात. या प्रीत्यर्थ प्रतिवर्षी हजारो रुपये सरकारास खर्च होतो. हीस ग्रां-

ट मेडिकल् कालेज असें ह्मणतात. ही सर राबर्ट ग्रांट साहेबांच्या स्मरणार्थ बांधिली आहे. ही बांधायास ९०,००० रुपये लागले. ही सन १८४५ त चालू झाली.

ह्या शाळे समोर सन १८६२त सर जमशेटजी जिजीभाई यांचा पंचरस धातूचा मोठा पुतळा त्याच्या चिरंजिवानें व त्याची पत्नी रतनबाई इणें स्थापिला आहे. हा इंग्लंड देशात तयार केला होता.

पुढे भायखळ्याच्या बाजूस महालक्ष्मीच्या रस्त्यावर एक धर्मशाळा आहे. ही बांधण्यास सर जमशेटजी जिजीभाई याणी ५०,०००रुपये दिले व सरकारानें २५,००० खर्चिले आणि ही धर्मशाळा बांधिली. हिचा खर्च चालविण्याकरितां या परोपकारी कृत्यास सर जमशेटजी जिजीभाई याणी दरमहा ३०० रुपयांची नेमणूक करून ठेविली आहे. सन १८४७ त ही स्थापिली. या धर्मशाळेत लगडे, लुले, पागळे, आंधळे, ह्मातारे व अशक्त अशा अनाथ लोकास अन्नवस्त्र व राहाण्यास जागा पुरवितात. व जे कोणी एथे राहायास इच्छीत नाहीत त्यास तीनपासून दहा रुपये पर्यंत दरमहा देतात. तो तसाच अनाथ असला तरच त्यास असा दरमहा करून देतात. ह्या धर्मशाळेविषयी हा पुढील वृत्तात ज्ञानोदयांतून उतरून घेतला आहे.

भायखळ्यावर कामाटपुरानजीक सर जमशेटजी जिजीभाई यानें८०,००० रुपये लावून गरीबगुरिबांला राहाण्याकरितां सुंदर धर्मशाळा बांधिल्या आणि तेथील काम ठीक चालावे ह्मणून सरकारद्वारे डिस्ट्रिक्ट बेनिवोलेंट सोसायटीच्या स्वाधीनकेल्या; व ५०,००० रुपये सरकारात ठेवून त्याचे ३०० रुपये व्याज दरमहा पोंचत जावें असें ठरविले होते. हल्ली त्याविषयी टैम्स पत्रांत असे लिहिले आहे कीं, सरचार्लस फार्बस यानें या धर्मशाळे करितां ३०,००० रुपये पाठविले आणि लेडी जमशेटजी ह्मणजे जमशेटजीची स्त्री २०,००० रुपये देणार आहे. असे अणखी ५०,००० सरकारांत ठेवून त्यांचें अणखी ३०० रुपये व्याज त्याच खर्चाकडे देणार. तर असलें औदार्य लिहून जाहीरकरणें आह्मास फार बरें वाटते. रस्त्यावर विचार न करितां पैसा उडवीत जाणें यापेक्षां हा धर्म फार व्यवस्थित आहे. आणि अशावरून वास्तविक जे ग-

रीब त्यांचें कल्याण आहे. हल्लीं एथें लंगडे, पांगळे, आंधळे, फार आहेत, आणि त्यांचें रक्षण व्हावें ह्मणून दयाळू मातबर लोकांनीं त्या धर्मशाळेकडे पैका पाठवीत जाणें हें त्यांस फार उचित आहे.

ह्या धर्मशाळेचे वार्षिक रपोट आमच्या पाहाण्यांत आले आहेत. त्यां वरून समजण्यांत असें आलें कीं, हल्लीं त्या धर्मशाळेमध्यें एकंदर असामी ३२४ आहेत. ते असेकीं, आंधळे ६१, कोडी, रक्तपिती ८५, लंगडे, पांगळे, ह्मातारे व दुखणेकरी मिळून ११९ आणि मुली ५९ त्यां पैकीं ज्यांस आई बाप नाहींत अशा १४. त्या शाळेचा जमाखर्च पाहिला असतां असा आहे कीं, जमा रुपये १७,१४२ आणि खर्च एकंदर ११,०३० ह्मणजे जमा रुपये ६,११२ जास्ती आहेत. त्यां पैकीं शेटजी याजकडून ३,६०० रुपये शाळेच्या खर्चास पोहंचतात. असें असतां हल्लीं एथें मुंबईत भिकारी लोक पहिल्यापेक्षां अधिक होऊन रस्त्यामध्यें जाणाऱ्या येणाऱ्या पाशीं व घरोघरीं भीक मागत फिरतात. याचें कारण असें आहे कीं, भिकारी लोकांस लोक रस्त्यांत पैसे देतात, सबब ते दिवसें दिवस वाढत चालले आहेत. तर या विषयीं सर्व सुज्ञ लोकानीं विचार करून शाळे शिवाय बाहेर कोणाला कांहीं पैसा देऊं नये ह्मणजे त्यांचे रस्त्यांत इकडे तिकडे फिरणें बंद होऊन कोणाला इजा होणार नाहीं.

ह्या शहरात पूर्वीं देवीच्या उपद्रवाने मुलें फार दगावत. हें पाहून सन १८१६–१७ च्या सुमारास कंपनी सरकाराने देवी काढण्याचें एथें हपिस घातलें. तें प्रथम काळबादेवीच्या अलीकडे होतें. जरी देवीच्या योगानें मनुष्यांची नासाडी होत असे, तरी मुलांचे जीव वांचवण्याचा हा इंग्रज लोकांचा नवा उपाय आमच्या लोकांस फारसा आवडला नाहीं. टोंचून देवी काढल्यानें देवीस राग येईल या भीतीनें कित्येक देवभोळे लोक मुलांस देवी काढण्याच्या भरीस पडत नसत. देवी खात्यांतील शिपाई दृष्टीस पडला ह्मणजे कित्येक आपली मुलें दडवून ठेवीत. कित्येक त्यास घेऊन दुसऱ्या ठिकाणीं जात. तथापि सरकारानें लोकांच्या कल्याणाकडे लक्ष देऊन मोठ्या सहनशीलतेनें हा क्रम चालविला. कधीं कधीं गरीब मुलांच्या आईस आठ चार आणे बक्षीसही देत.

प्रथम या खात्यांत एक इंग्रज डाक्तर, एक जोशी (मुंबईतील वैद्य), एक दोन कारकून आणि आठ शिपाई असे होते. आणि दर सोमवारीं देवी काढीत. ह्या वेळी श्रीमंत लोक तर बिलकूल आपल्या मुलांस या प्रकारचा देवीचा तोडका करवीत नसत. शिपाई लोक घरोघर फिरून गरीब गुरिबांचीं मुलें जबरीनें नेऊन तोडका करीत. या वेळी दर सोमवारास पंचवीस तीस मुलें सांपडणें देखील मुष्कील पडे. शूद्र लोकांच्या बायका देवी खात्यांतील शिपाई मुलास नेयास आलेला पाहून ढळढळां रडत. आणि मुलांस घेऊन त्याच्या हातून निसटून जाण्यास हरप्रयत्न करीत. हें कृत्य वास्तविक आपल्या कल्याणाचें आहे, अशी अलीकडे लोकांची थोडीशी समजूत पडत चालली आहे. आणि आतां बहुतेक लोक मुलांस खुशीनें देवी काढायास नेतात. हल्ली या खात्यावर डाक्तर अनंता चंद्रोबा आहेत. आणि ह्यांस तिघे मदतनीस असून या खत्यांत सात शिपाई आहेत. ते प्रत्येक दिवशी निरनिराळ्या ठिकाणी जाऊन देवी काढितात. श्रीमान् लोक आपआपल्या घरीच काढवितात. ह्या देवी काढण्याच्या युक्तीपासून हजारो लोकांचे जीव वांचले. व शरीरास अनेक खोडी राहत, त्यांपासून बचाव झाला. देवीच्या योगानें कोणाचे डोळे जात, कोणाचे पाय धरत, कोणाचे हात आंखडत, कोणाची वाचा बंद होई, कोणाचा चेहरा विरूप होई, या सर्व अपेष्टेपासून लोकांचे रक्षण झाले. सन १८६१ त फक्त या बेटांतच ८,८६१ मनुष्यांस देवी काढल्या. मुंबई इलाखा व सिंध देश मिळून सन १८६० साली २,७१,४३२ असामीस सरकार मारफतीनें देवी काढल्या. या प्रकरणीं इंग्रज सरकारची स्तुति केली तेवढी थोडीच.

हिंदुस्थानांतील देवी काढण्याची कृति मोठी राक्षसी होती. असें असतां आमचे लोक तीस भीत नव्हते, हें मोठें नवल वाटतें. आमच्या लोकांचा देवी काढण्याचा प्रकार असा होता. मनगटापासून एका वितीच्या अंतरावर शस्त्रानें किंवा वस्तऱ्यानें फांसण्या घालीत. आणि त्यावर देवी आलेल्या मनुष्याच्या आंगावरील खपल्या झडलेल्या असतील त्या जमवून त्याची बुकणी करून ठेवीत. आणि त्यावर घट्ट पट्टा बांधीत. तशाच त्या पोह्यांत

गूळ घालून खायास देत. आणि वातूळ पदार्थ खायास घालीत. मग त्या मनुष्यास एक दोन दिवस ज्वर येऊन सर्व आंगास देवी येत. व कित्येक जांयां ही होत. हे देवी काढणारे देवीचे भक्त असें मानून त्यांस कांहीं बक्षीस ही देत. व त्यांवर किंवा त्यांच्या वायकावर देवीचा अवसर आणीत आणि लोक त्याला देवा प्रमाणें भजत. ह्या एका देवी काढण्यापासून हें एक मोठेंच खूळ मोडत चाललें. यांस देवीचे गवळे ह्मणतात. हे आंगांत देवी आल्या ह्मणजे वेडे विद्रे चाळे करीत. हा किती भयंकर व राक्षसी उपाय? आणि हल्लींचा किती सामोपचाराचा आहे. इंग्रजी रिवाजाचा तोडका पंधरा दिवसांच्या तान्ह्या लेंकरास देखील केला तर त्यापासून किमपि ही इजा व्हावयाची नाहीं.

श्रीमंत जगन्नाथजी शंकरशेट यांणीं गिरगांवास एक धर्मार्थ दवाखाना घातला आहे. तेथें रोगाची चिकित्सा करून सकाळसंध्याकाळ गरीब गुरिबांस फुकट औषधें देतात. ह्या दवाखान्यांत दरमहा सुमारें ३०० रोगी औषधें घेऊन जातात. ह्या दवाखान्यावर एक ग्रांट वैद्यशाळेंत शिकून तयार झालेला डाक्तर औषधें देतो. आणि श्रीमान् लोकांनीं धर्मार्थ घातलेले दवाखाने मुंबईंत चार पांच आहेत व सावकारी दवाखाने जागोजागीं आहेत.

पाणी ह्या शहरात जिकडेतिकडे विपुळ आहे. वीस पचवीस हात जमीन खोल खणली म्हणजे पाणी लागतें. परंतु सर्वत्र गोडें पाणी लागत नाहीं. वहुतेक ठिकाणीं खारें पाणी असतें. कांपाचें मैदान, गिरगांव वगैरे ठिकाणीं गोडें पाणी असतें. मशीद बंदर, डोंगरी, चिंचवंदर, भेंडीवाजार एथें मात्र पाणी नसतें परंतु पाऊस चांगला पडला असतां पाण्याचा कोठेंच तोटा येत नाहीं. घरोघर विहिरी असून माहीम, शींव, वरळी, माजगांव व परळ मिळून सर्व मुंबईंत लहानमोठे मिळून पाऊणशें ऐशी तलाव आहेत अलीकडे तर पाण्याचा मोठाच सुकाळ. जिकडेतिकडे नळबांधून पाणी आणिलें आहे. त्यामुळें भागीरथी सारिखें मुंबईंत जिकडेतिकडे चौफेर पाणीच होऊन गेलें आहे. एवढ्या सोई ह्या शहरांत आहेत ह्मणून दिवसें दिवस एथील वस्ती वाढत चालली आहे.

इंग्रज लोक भरत खंडांत येऊन पुष्कळ व्यापार करीत व कोठें कोठें लहान सान देशही त्यांनी हस्तगत करून घेतले होते. परंतु एथें टपालाची असावी तसी सोई नसल्यामुळें, त्यांस एकमेकांत पत्रव्यवहार ठेवण्यास मोठी अडचण पडे. जे इंग्रज मुंबईत राहत होते त्यांस वर्ष वर्ष सहा सहा महिने घराहून (इंग्लंड देशांतून) बातमी मिळतनसे, व जे इष्टमित्र भरतखंडांत होते त्यांस एकाद्या अगत्याच्या कामाकरितां पत्र पाठवावें पडलें तर जासूद पाठवावा पडे. आणि त्याचा केवळ ज्याचा त्यासच उपयोग होई. सर्व प्रजेस किबहुना दुसऱ्या लोकांस एकमेकांस पत्र पाठविण्याची कांहींच सोई नव्हती. आणि एकाद्या पत्राप्रीत्यर्थ पांच पन्नास रुपये लागत. पुढें मुंबईबेट सरकारच्या हस्तगत होऊन पुष्कळ वर्षें गुजरलीं. परंतु मराठी राजांचें प्राबल्य असल्यामुळें भरत खंडांतील सर्व देशात टपालाची कांहीं योजना घडून आली नाहि. यामुळे इंग्रजलोकांस राज्यप्रकरणीं परस्परांशीं वेळोवेळ पत्रव्यवहार चालविणें फारच कठीण पडे. मराठी राज्याचा विध्वंस होऊन जेव्हां कंपनी सरकाराचा बावटा भरत खंडावर सुरू झाला, तेव्हांपासून सर्वत्र टपाले नेमाप्रमाणें चालू झालीं. मुंबईत मुख्य कंपनी सरकाराच्या हुकुमानें सुमारें इसवी सन १६९४ त पोस्ट हपिसाची स्थापना झाली, परंतु सन १८१८ पासून त्या टपालाच्या शाखा गावो गावीं आणि देशोदेशीं पसरल्या. कारण जंव पर्यंत पेशव्यांचें प्राबल्य होतें तो पर्यंत मराठ्यांच्या राज्यांत पोस्ट हपिस स्थापण्याचा त्यांजकडून प्रतिबंध असे. या पूर्वीं ज्यावेळीं एल्फिन्स्तन साहेब पुण्यांत होते त्यावेळीं सरकारी कामाचे लखोटे मुंबईस पाठवून द्यावे पडले, व इकडून तिकडे जायाचें असले तर मोठा प्रयास पडून फक्त मुंबईस लखोटे पोंचविण्यास फारविलंब लागे. पुढें इंग्लंड देशांतून ही टपाल येऊं लागलें; व सर्व हिंदुस्थानभर टपालांतून लखोटे जाऊं येऊं लागले. त्यावेळीं टपालाचें हाशील थोडें जबर पडे. हिंदु दरबारांत टपाल ह्मणजे काय ? व याची व्यवस्था कशीकाय करितात. हें ठाऊक नसल्यामुळें त्वरित पत्रें पोहंचविण्याचा हा नवा प्रकार पाहून आमच्या लोकांस मोठा विस्मय झाला असेल यांत कांहि संशय नाहीं.

सन १८२८ पासून मुंबईंत कारणपरत्वें कोठेंकोठें आगबोटी येत. सन १८३१ माहे मार्चमध्यें मुंबईचे गव्हर्नर अर्ल् आफ् क्लेर हे प्रथमच लिंडसे या नांवाच्या आगबोटींतून आले होते. आगबोटींतून आलेले हे पहिलेच गव्हर्नर. त्यापूर्वी तिर्कटी जहाजांवरून येत असत. परंतु टपालाचीं कागद पत्रें घेऊन येण्याचा प्रघात घातलेला नव्हता. भरत खंडासीं दरमहिन्यास पत्रव्यवहार ठेवण्याविषयीं दोनचार आगबोटी सरकारांतून चालूं कराव्या असा उपक्रम पुष्कळ दिवसांपासून ह्मणजे सन १८२५ पासून पार्लमेंट सभेपुढें चालला होता. आणि कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांणीं याबाबद खर्च काय होईल याचा आकार केल्यावरून असें दिसून आलेंकीं, या प्रीत्यर्थ हिंदुस्थान सरकारास सालिना फक्त मुंबई खात्यासाठींच बारालक्ष रुपये जाजती खर्च होईल. असें ध्यानांत आणून ते काम त्यांनीं कांहीं कालपर्यंत तहकूब ठेविलें होतें. परंतु पुढे बहुतांचें अनुमत पडल्यामुळे उतारू नेण्याचा व दुसरा बंदोबस्त केल्यावरून सन १८३७ माहे एप्रील २८ तारिखेस लिंडसे ही आगबोट ३,४६३ पत्राचे लखोटे व वर्त्तमानपत्रें घेऊन मुंबईस आली. त्यावेळीं समुद्रांत कांही विक्षेप आल्यामुळे ती बरावर एक महिन्यानें मुंबई बंदरांत दाखल झाली नाहीं. नेमापेक्षां पांच सहा दिवस जाजती लागले इतकेंच. ज्यावर्षीं प्रथमच इंग्लंड देशाहून लखोटे, वर्त्तमानपत्र व उतारूलोक घेऊन आगबोट एक महिन्यांत आलेली पाहिली त्यावर्षी आमच्यालोकास मोठाच विस्मय झाला. जो मार्ग चालायास तिर्कटी तारवास सहा सहा महिने लागत तो मार्ग आगबोटीनें एक महिन्यात आटोपला हा तिच्या आश्चर्यकारक गतीचा वेग पाहून कित्येक भोळ्या लोकांस असा भास झाला की, हें तारूं चालविणारा तांडेल कोणी वायुपुत्र असावा. आतां इग्लंडाहून टपालाचे कागद व उतारू लोक घेऊन दर महिन्यांत दोन आगबोटी येतात व जातात. इसवी सन १८५८ त या टपालापासून सरकारास ४,६४,८४६ इतकें द्रव्य उत्पन्न झालें सन १८६२ आगष्ट महिन्यात विलायतेहून आगबोट १९ दिवसांनीं आली.

टपालांतून काशीपासून रामेश्वरापर्यंत भरतखंडाच्या कोणत्याही भागांत पत्र पाठवायाचें असलें तर दर पावतोळा वजनास अर्धा आणा पडतो, व रें

एकापासून दहादिवसांच्या आंत जसजसें अंतर असेल त्या प्रमाणें नेमलेल्या ठिकाणीं जाऊन पोहंचतें. त्याचप्रमाणें पुस्तकें वगैरे दुसरा माल टपालांतून पाठवितां येतो.

पुढें १८५८ त याहून ही जलद् गतीनें देशोदेशीं निरोप पोंचविण्याची युक्ति शोधून काढिली. ही तर केवळ अलौकिक आहे. ती कोणती ह्मणाल तर तारेच्या योगानें देशोदेशीं एक दोन घटिकांत वर्त्तमान कळवून पाहिजे असल्यास तितक्याच काळांत त्याचें उत्तर ही आणवावें. याविषयीं सन १८५२ च्या ज्ञानोदयांत असें लिहिलें आहेः—

"हल्लीं या देशांत विजेचें यंत्र चालू करावयाचें त्यास खर्च काय होईल याचा सुमार काढावा ह्मणून बंगाल्यांत सुमारें ८२ मैल पर्यंत यंत्र लावून पाहिलें. तेव्हां त्या बद्दल तीस हजार रुपये खर्च लागला. आणि या वरून हिशेब करितां मुंबईपासून कलकत्त्या पर्यंत दर मैलास २५० रुपये प्रमाणें खर्च लागला व एकंदर सुमारें ९,००,००० रुपये लागतील असें दिसतें. आणि त्या पासून फारच उपयोग होईल." हें काम सन १८५५ पासून सर्व लोकांच्या उपयोगांत आणिलें. या खात्यांत सालिना सुमारें लाख दीडलाख रुपये उत्पन्न होतात. हा उपयुक्त कारखाना उपस्थित झाल्यापासून या शहरांतील व्यापारी, उदमी व इतर लोकांस फार लाभ झाला. व त्या लोकांस उदीम करण्याची जी भीति होती ती अशा साधनें करून उत्तरोत्तर मोडत चालली. हा तर इतर लाभांपेक्षां अमोलिक लाभ असें मानिलें पाहिजे.

सन १८६१ सालच्या पोस्टाच्या कमिशनरच्या रपोर्टांत असें लिहिलें आहे कीं, सर्व हिंदुस्थानांत मिळून एकंदर ९१४ पोस्ट हपिसें स्थापित आहेत, व ४३,५५१ मैल रस्ता तयार आहे. तितक्या वरून जीं पत्रें आलीं गेलीं त्यांतून १,०१६ मैल रेलवेच्या मारफतीनें व ५७४ मैल गाड्यांतून डांक चालते. आणि २६,७८५ मैल जासूद अगर बोटी, व जहाजांच्या द्वारानें कागद जातात, त्या सर्व डांकेंत ४७,०७,०१० इतकीं पत्रें व ४२,४२,६८४ इतकीं वर्त्तमानपत्रें आलीं व गेलीं. हा आकार पाहतां तीन वर्षांपेक्षां साल-

मजकुरीं कागद पत्राचा व्यवहार फारच अधिक आहे; व त्या वरून या हिं-दुस्थानच्या डांक खात्याचा व्यापार अतिशय वाढला असा संभव दिसतो. आणि नाना प्रांतांत नवीं नवीं पोस्ट हपिसें होत आहेत. या खेरीज तारेच्या डांकेनें तर नवखंड व्यापिलें आहे. इंग्रज लोकांचे हे राज्य चालविण्याचे नियम पाहून अचंबा वाटल्या वांचून कसा राहील !

संपत्ति, सत्ता आणि लौकिक हीं मिळूं लागलीं ह्मणजे मनुष्यास बहुत-करून गरीब गुरिबांची कींव राहात नाहीं, कींबहुना आपल्या कर्त्तव्यकर्मा-कडेस ही दुर्लक्ष होतें. असा प्रकार मेहेरबान मौंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्तन साहे-बाच्या कारकिर्दींत घडून आला नाहीं. आणि इंग्रज सरकारच्या राज्य-नीतीचा मूळ पाया असाच आहे. जसजसी त्यांची सत्ता आणि संपत्ति वाढत चालली तसतसीं त्यांनीं रयतेच्या सुखाचीं साधनें वाढविलीं. गांवोगांवीं दंगे, पेंढारी व भरदोन प्रहरचे लोकांच्या घरावर दरोडे पडत असत, ते प्रथम मो-डून टाकून रयतेच्या जिवाचें व मालमत्तेचें रक्षण केलें. भिल्ल, ठक, रा-मोशी, वाटपाडू, व लुटारूलोक सर्व भरतखंडभर पसरून प्रवासी, यात्रेक-री, व अनाथ वाटसरू लोकांस लुटीत व त्यांचे प्राण घेत, त्यांचा नाश क-रून देशांत जिकडेतिकडे स्वस्थता केली; रस्ते बांधिले, ठिकाणोठिका-णीं चौक्या पाहरे ठेवून वाटसरू लोकांस निर्भय करून टाकिलें. हल्लीं इंग्र-ज सरकारच्या बावट्या खाली सेतुबंधरामेश्वरापासून हिमालयाच्या शेवटा पर्यंत काठीस सोनें बांधून गेलें तरी कांहीं भय नाहीं.

सन १८२१ त मेहेरबान मौंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्तन् साहेब मजकूर यांनीं पाहिलें कीं, राज्यांत दुसरा सर्व बंदोबस्त चालला आहे. परंतु या देशाच्या लोकांस स्वभाषेमध्यें पूर्णज्ञान होऊन इंग्रजी विद्या प्राप्त होण्याचीं साधनें क-रून ठेविल्या शिवाय त्यांच्या संपत्तीचें रक्षण करणें निष्फल आहे. तर सर-कारी नात्यानें मुंबईंत एक विद्यालय स्थापावें, त्यांत संस्कृत, मराठी, गुजराथी, उर्दू, इत्यादि एतद्देशीय भाषा शिकवून त्यांजकरवीं इंग्रजी भाषेचा अभ्यास करवावा; ह्मणजे त्यांला युरोपखंडांतील अनेक विद्यांचें परिज्ञान होऊन ते यो-ग्यतेस चढतील आणि हेंच कृत्य त्यांच्या वंशपरंपरें चालेल. व जेणेंकरून

ते आपल्या प्रभूचें कृतज्ञतापूर्वक चिरकाल स्मरण करितील. असें मनांत आणून या देशाचें अभीष्ट चिंतणारे मुंबईतील शेट सावकार व दुसऱ्या संभावित लोकांची एक सभा मिळविली. आणि आपला हा स्तुत्य उद्देश त्यांस दर्शविला. व आपण स्वतः या कामास एक मोठी रकम भरली. मग इतर गृहस्थांनीं कोणी पांच,कोणी दोन,कोणी हजार, असी आपआपल्या शक्त्यनुसार या उदार कृत्यास वर्गणी दिली. असें सांगतात कीं, या प्रसंगीं आमच्या लोकांनीं आपला उदारपणा व आनंद प्रदर्शित केला तसा कोणत्याच वेळीं केला नव्हता. याप्रमाणें मुंबईतील गृहस्थांकडून वर्गणी जमली. एवढ्यानेंच हे दयाळू व परोपकारी गृहस्थ स्वस्थ राहिले नाहींत. मुंबई इलाख्यांतील जे संस्थानिक लोक होते त्या सर्वांस पत्रें लिहून हा आपला उद्देश कळविला आणि हें कृत्य सिद्धीस नेण्यास त्यांजकडून मदत मागितली, आणि त्यांनीं ही उदारपणें बरेंच द्रव्य पाठवून दिलें. द्रव्याची विपुळता झाल्यानंतर १८२२ आगष्ट २१ या दिवशीं नेटिव्ह एज्युकेशन् सोसायटी या नावाची एक मोठी शाळा स्थापिली. या शाळेसाठीं कांपाच्या मैदानांत एक इमारत बांधिली. त्यावेळीं ही लहान होती, परंतु आतां वाढविली आहे.

पुस्तकें वगैरे छापण्याकरितां एक मराठी छापखानाही घातला. ह्या खात्याची देखरेख.करण्यास कपतान जार्विस यास नेमिलें. त्यानीं हें काम मोठ्याच तारतम्यानें चालविलें. मराठी शाळेचें काम तपासण्यास सदाशिव काशिनाथ छत्रे व जगन्नाथ शास्त्री क्रमवंत यांस नेमिलें. आणि यांच्या हाताखालीं दुसरे पुष्कळ शास्त्री नेमून शालोपयोगी पुष्कळ ग्रंथ तयार केले. सदाशिव काशिनाथ छत्रे यांनीं इंग्रजी भाषेतून बाळमित्र, इसापनीति, वगैरे सुंदर शालोपयोगी पुस्तकें शुद्ध मराठी भाषेंत तयार करून छापिलीं. खुद्द जार्विस साहेबांनीं गणित, भूगोल, भूमिति इत्यादि ग्रंथ प्रथम तयार केले. तसेंच रसायनशास्त्र, पदार्थविज्ञान यावर उत्तम प्रकारचे ग्रंथ दुसऱ्या गृहस्थांकडून करविले. हरी केशवजी नांवाचे एक विद्वान् गृहस्थ होते. हे इंग्रजी ग्रंथांचें मराठी भाषांतर उत्तम प्रकारचें करीत. त्यांणींही कांहीं ग्रंथ तयार केले. हाच मराठी शालोपयोगी पुस्तकें छापण्या-

चा सबळ पाया पडला. मराठी भाषेचें व्याकरण रचविलें व संस्कृत ग्रंथ छापविले. मग मुंबईंत एक दोन ठिकाणीं मराठी सरकारी शाळा घातल्या. एथूनच मुंबई इलाख्यांतील सर्व शाळांचा उगम. ह्या शाळेचा भरभराट होतांच मुंबई इलाख्यांत देशोदेशीं व शहरोशहरीं आणि गांवोगावीं शाळा स्थापिल्या आणि अद्याप स्थापितच आहेत. हल्लीं ह्या शाळेस एल्फिन्स्तन् इन्स्टिट्यूशन् असें नाव दिलें आहे. हिच्याच संबंधानें एल्फिन्स्तन् पाठशाळा काढिली आहे. हीत शिकविण्याकरितां इंग्लंड देशांतून प्रोफेसर (पंडित) आणितात. त्यास कोणास हजार, कोणास आठशें, कोणास सातशें असें दरमहा वेतन मिळते. असे प्रोफेसर ह्या पाठशाळेंत पांच सहा असतात. ह्या पाठशाळेंत मोठमोठाले गहन विषय शिकवितात. मराठी व संस्कृत भाषेचा देखील अभ्यास एथे उत्तम प्रकारचा होतो. ही शाळा उपस्थित झाल्यापासून लोकांस थोडी बहुत विद्येची अभिरुचि झाली. व हजारो एतद्देशीय लोक हुशार होऊन मोठया योग्यतेस चढले आहेत. या विद्याखात्यांवर जे मुख्य डैरेक्टर हल्लीं नेमले आहेत त्यांस दरमहा २,५०० रुपये मिळतात. व त्यांच्या हाताखालीं दुसरे तिघे साहेब व दुसरे एतद्देशीय विद्वानांपैकीं मदतनीस आहेत. या खात्याबद्दल सरकारास दरसाल तीन चार लक्ष रुपये खर्च होतो. एतद्देशीय लोक अनेक शास्त्रीय विद्येंत प्रवीण व्हावे ह्मणून युनिव्हर्सिटी नांवाची विद्वत्सभा स्थापिली आहे. तींत विद्यार्थी लोकानीं अनेक विद्या शिकून परीक्षा द्यावी ह्मणजे ती ती प्रमाणें त्यांस पंडितांची पदवी मिळत असते. मुंबई इलाख्यांत सन १८५६–५७ नांत सरकारानें फक्त विद्याखात्यांत ३,५२,७३० रुपये खर्च केला.

मराठी भाषेचा उदय होण्यास हेंच विद्यालय कारणभूत झालें. पूर्वीं मराठी भाषा ह्मणजे रानटी व अज्ञानी लोकांची भाषा असें मानून ती शिकायास कोणी परिश्रम घेत नसत. व त्या भाषेंत कोश, व्याकरण गद्यपद्यादिग्रंथ नसल्या मुळें शास्त्री, पंडित व पुराणीक मराठी भाषेंत कोणी कांहीं लिहायास लागला ह्मणजे त्याचा उपहास करीत. परंतु ही शाळा स्थापित झाल्यापासून मराठी भाषेंत व्याकरण, कोश, व अनेक ग्रंथ निघूं लागले. त्यामुळें लोकांचे

डोळे उघडून मराठी भाषा कांहीं उपयोगाची आहे असें त्यांस वाटूं लागलें.

डैरेक्टर आफ् पब्लिक् इन्स्ट्रक्षन् विद्या खात्यांतील मुख्य ई. ऐ. हॉवर्ड साहेब हे मुलखी भाषांची मुलांत अभिरुचि उत्पन्न करण्यास फार श्रम घेतात. मराठी व गुजराथी शालोपयोगी गद्यपद्य रचनेंत यांणीं पुष्कळ ग्रंथ छापिले. व पुरातन कवितेंतील वेंचे छापविण्यास व ते विद्यार्थ्यांस शिकविण्यास व स्वभाषेंत कविता रचविण्यास हे फार उत्तेजन देतात. यामुळें हल्लीं मुलखी भाषांचें मान बरेंच वाढत चाललें आहे. आणि नवे नवे ग्रंथ तयार होत चालले आहेत.

एल्फिन्स्तन् विद्यालयांत व दुसऱ्या शाळांत शिकलेल्या गृहस्थांनीं मिळून स्टूडेंटस लिटररी एंड सायंटिफिक् सोसायटी या नांवाची एक सभा सन १८४८ त स्थापिली; ह्या सभेचा उद्देश उपयुक्त ज्ञानाची वृद्धि करून त्याचा प्रसार आपल्या लोकांत करावा. ह्या सभेचे सभासद पाळी पाळीनें इंग्रजी भाषेंत निबंध लिहितात व व्याख्यानें देतात. ह्यांनीं द्रव्य जमवून मराठी व गुजराथी मुलींच्या शाळा स्थापिल्या आहेत. ह्या सभेच्याच शाखा मराठी आणि गुजराथी ज्ञानप्रसारक सभा आहेत. मराठी ज्ञानप्रसारक सभेंत मराठी भाषेंत सभासदांतील कोणीतरी निबंध लिहून दर पंधरवड्यास सभेपुढें वाचितात व व्याख्यानें देतात. तीं ज्ञानप्रसारक नांवाचें मासिक पुस्तक जें ह्या सभेनें काढिलें आहे, त्यांत छापून प्रसिद्ध करितात.

वैद्यशाळा आणि न्यायशास्त्रशाळा ह्या दोनही सदरीं सांगितलेल्या शाळेच्या शाखा आहेत. सन १८३८ मध्यें सर राबर्ट ग्रांट मुंबईचे गव्हर्नर दापोली मुकामीं देवाज्ञा पावले. त्यांच्या स्मरणार्थ त्यांच्या नांवानें वैद्यशाळा काढिली. त्यामध्यें पुष्कळ द्रव्य त्यांच्या मित्रांनीं वर्गणी काढून जमविलें व बाकीचें कंपनी सरकारानें दिल्हें. आणि त्याचा खर्च सरकारांतून चालतो. तशीच सर आर्स्किन्पेरी मुंबईंतील मुख्य न्यायाधीश सन १८५२ नांत ज्यावेळीं स्वदेशास गेले त्या वेळीं त्यांच्या सन्मानार्थ वर्गणी जमवून त्यांच्या नांवानें न्यायशास्त्रशाळा उभारिली. ह्या शाळांचें

अध्ययन एल्फिन्स्टन् इन्स्टिट्यूशन एथें होतें. एथें इंग्रजी न्यायशास्त्राची नेमणूक केली आहे. डाक्तर रीड साहेब हे ह्या खात्यांत न्यायशास्त्र शिकवीत असतात. पाहा—हा क्रम किती चांगला आहे. प्रथम स्वभाषा व्याकरण शुद्ध शिकावी. मग पांच दहा वर्षे इंग्रजी भाषेचें अध्ययन करून त्या भाषेत पारिज्ञान करून नंतर वैद्यशास्त्र, न्यायशास्त्र, शिल्पशास्त्र, इत्यादि आपणास आवडेल त्या विद्येचें अध्ययन करायाची एथें सोई आहे. उद्योग मात्र केला पाहिजे ह्मणजे मुंबई शहरांत मनुष्य पाजीचा गाजी होतो. मुंबईंत जसीं हल्लीं विद्या संपादन करण्याचीं साधनें आहेत तशीं कोठें विरळा. एवढ्या सोई आहेत तरी मुंबईंतील लोकांस विद्येची अभिरुचि कमीच. एथील मूळ स्थायिक लोकांपैकीं ह्या विद्यांपासून वास्तविक फायदा करून घेणारे फार थोडे. उद्योग, ईर्षा, धारणा, आणि चापल्य हे गुण एथील लोकांत तादृश प्रज्वलित नसतात. याचें कारण ब्राह्मण वगैरे दुसऱ्या जातीचे लोक जे बाहेर गांवांतून आलेले आहेत त्यांसारिखे यांचे उद्योग नसतात.

इंग्रजी, मराठी, गुजराथी, पोर्टुगीझ्, यहुदी, फारशी, उर्दू, आरबी, आणि दुसऱ्या भाषा शिकविण्याच्या शाळा सर्व मिळून या बेटांत सुमारें २५० आहेत. आणि त्यांत निरनिराळ्या जातीचीं अजमासें वीस पंचवीस हजार मुलें विद्याभ्यास करितात. तशींच सुमारें चाळीस पुस्तकालयें आहेत. त्यांत अनेक भाषांतील ग्रंथ असतात. दरमहिन्यास चार आण्यांपासून दहा रुपयांपर्यंत वर्गणी दिली असतां पाहिजे तो ग्रंथ वाचायास सांपडतो. पाहा.— कांहीं वर्षांमागें एथें एक इंग्रजी शाळा व पाच मराठी शाळा सांपडणें कठीण होतें. कोणास इंग्रजी शिकायाचें असलें तर तो डोंगरी किल्ल्यांत जाऊन सोलजर लोकांस पांच दहा रुपये दरमहा देऊन तास पाऊण तास त्यांजपाशीं शिके आणि असे शिकणारे दहा वीस सांपडणें कठीण होतें. कित्येक मुलें कोणी थोडेंसें इंग्रजी शिकलेल्या गृहस्थांकडे सकाळ संध्याकाळ जाऊन एकादा धडा शिकून घरीं येत व याप्रमाणें वर्ष सहा महिने अभ्यास झाला ह्मणजे हपिसांत जाऊन अक्षर वळवून चाकरी करायास लागत. बाराखड्या आणि शंभर अंक शिकला ह्मणजे मराठी अध्ययन समाप्त झालें, असें मानीत आणि

इंग्रजी स्पेलिंग बुकांतील सात वर्ड्यां (सप्ताक्षरी शब्द) वाचायास आल्या ह्मणजे तो इंग्रजी भाषेंत निपुण झाला असें समजत. आतां पाहा. ! अनेक भाषा शिकण्याच्या शेंकडो शाळा झाल्या. ज्यावेळीं एल्फिन्स्तन् विद्यालय स्थापिलें, त्यावेळीं त्या शाळेंत इंग्रजी शिकणाऱ्या मुलांची संख्या शंभर देखील नसे. तीही जमवायास लोकांचें आर्जव करावे पडे. त्यावेळीं मुलांनीं शिकून थोडीशी हुशारी दाखविली ह्मणजे त्यांस पागोटीं, शेले, किनखापी ताके, रुपये व उत्तम प्रकारचीं पुस्तकें बक्षीस देत. असें असतांही संभावित लोक आपलीं मुलें या विद्यालयांत पाठवायास कांकूं करीत असत. आणि आतां गरीब लोकांची देखील मुलें दरमहा पगार देऊन शिकणारीं शेंकडो आहेत. या प्रमाणें या शहराचा सर्व प्रकारें उत्कर्ष होत चालला आहे. सरकारी शाळांतच फीबद्दल दरमहा दोन अडीच हजार रुपये जमतात.

एतद्देशीय लोकांस रसज्ञतेचें ज्ञान होऊन चित्रें, झाडें, वृक्ष, पर्वत, शहरें, गांव, वाडे, बंगले, यांचे इंग्रजी रीतीप्रमाणें नकाशे काढतां यावे व चित्रें काढण्याचें त्यांस पूर्ण ज्ञान व्हावें ह्मणून एल्फिन्स्तन् विद्यालयाच्या खात्यांत सर जमशेटजी जिजीभाई बारोनेट यानीं एक शाळा स्थापिली आहे. तेथें एक दोन विद्वान् व कुशल इंग्रजही विद्या शिकवितात. या शाळेंत सकाळचे सात वाजल्यापासून नऊ वरें पर्यंत चित्रें काढायास शिकावितात, एथें जाऊन शिकण्यास सर्वांस मोकळीक आहे. या उदार कृत्यास सर जमशेटजी यांनीं २५,००० रुपये दिले.

मुलींस विद्या शिकण्याची शाळा मुंबईंत पूर्वी एकही सांपडणें कठीण होतें. मुलांसच धड वाचतां येत नसे, मग मुलींस वाचायास व लिहायास शिकविण्याच्या खटपटींत कोण पडतो. आणि याशिवाय बायकांस वाचायास व लिहावयास शिकवूं नये असा हिंदु लोकांचा समज होता. परंतु सन १८१४ मध्यें अमेरिकेकडून पाद्री (मिशनारी) आले त्यांनीं मुलींस शिकविण्याच्या शाळा जागोजागीं घातल्या. व या प्रीत्यर्थ हजारो रुपये खर्च केला. ह्या लोकांस मुलींच्या शाळा स्थापण्यास फारच प्रयास पडले. श्रीमंत लोक तर आपल्या मुलींस बिलकुल शाळेंत पाठवीत नसत. परंतु गरीब

लोकांच्या मुलींस घागरे, चोळया, साड्या, पैसे असीं इनामें देऊन मुली जमवीत. कित्येक लोक त्यावेळीं दुप्पट भाडें घेऊन देखील शाळा घालायास भाड्यानें जागा देत नसत, परंतु त्यांनीं आपले उद्योग सोडिले नाहींत, तेव्हांपासून मुलींच्या शाळा सुरू झाल्या आणि हल्लीं ह्या शाळा सुमारें २५ आहेत. स्टूडेंटस लिटररी आणि सायंटिफिक् सोसायटीनें काढलेल्याच पांच आहेत. मुंबई इलाख्यांत सरकारी शाळात ४४,१६६ मुलें विद्याभ्यास करितात. पाद्रीच्या व गांवठी शाळांत ९१,३२० इतकीं मुलें शिकतात.

एल्फिन्स्तन् विद्यालयाची स्थापना होऊन आज सुमारें चाळीस वर्षें झालीं. इतक्या काळांत या शाळेवर पुष्कळ गुरूंची नेमणूक झाली. प्रारंभीं या शाळेवर मिस्तर मर्फी यांची नेमणूक झाली होती. त्यानंतर मि० मेनवारिंग आले. मग कांहीं वर्षांनीं प्रोफेसर वेल आणि हंडरसन आले. तेव्हां पासून ही शाळा थोडी उदयास येत चालली होती. सन १८३३ त मेहेरवान मौंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्तन् यानीं प्रोफेसर आर्लिबार व डाक्तर हार्कनेस यांस या शाळेवर नेमिलें. डाक्तर हार्कनेस यांस मुख्य गुरूंच्या जागीं नेमून शाळेचा सर्व अधिकार यांच्या स्वाधीन केला. यांस दरमहा एक हजार रुपये वेतन मिळत असे. यानीं शाळेचा बंदोवस्त मोठ्या चातुर्यानें ठेविला. आणि एक सारिखें सत्तावीस वर्षें आपलें आयुष्य ह्या खात्यात वेंचून विद्या वृक्षापासून शेंकडो फळांचा या देशांत वर्षाव केला. युरोपखंडांतील विद्येच्या खजिन्याची किल्ली बहुधा याकडूनच आमच्या लोकांस प्राप्त झाली. हे एतद्देशीय लोकांवर किंबहुना विद्यार्थ्यांवर फार ममता ठेवीत; व त्यांस आस्थापूर्वक शिकवीत. यांला गरिबांचा फार कळवळा होता. कित्येक गरीब ब्राह्मणास व दुसऱ्या अनाथ विद्यार्थ्यांस हे कधींकधीं पोटखर्चास पांच पांच चार चार रुपये दरमहा देत. आणि त्यांजकरवीं विद्याभ्यास करवीत.

हमिल्टन् नामक एक इंग्रज विद्वान् मानसशास्त्र पुस्तकांत असें ह्मणतो.

सृष्टेषुमनुजाछ्रेष्ठ गुविकिंचिन्नविद्यते ॥
पुरुषादपितस्माच्चबुद्धिरेकाविशिष्यते ॥ १ ॥

याचा अर्थ. सृष्टीमध्येंमनुष्य श्रेष्ठ आणि मनुष्यामध्यें बुद्धि श्रेष्ठ. या

श्लोकाच्या मतानुरोधानें हे साहेब आपली वर्त्तणूक ठेवीत असत, असें वाटतें. यांनीं शिकवून तयार केलेले विद्यार्थी सर्व पृथ्वीवर पसरले आहेत. आणि त्यांतील कित्येक मोठमोठ्या हुद्याच्या जागा चालवितात. विद्यार्थ्यांच्या अंगीं या प्रकारचा गुण येण्यास कांहीं अंशीं यांचीच शिक्षा. यांच्या शिष्यांपैकीं कोणी कलेक्टर, कोणी न्यायाधीश, कोणी प्रिन्सिपाल सदर अमीन, कोणी सुप्रीम कोर्टांतील वकील, कोणी त्रान्सलेटर, कोणी डाक्तर, कोणी प्रोफेसर, कोणी व्यापारी, कोणी ग्रंथकार, कोणी वर्त्तमानपत्राचे कर्त्ते, कोणी इंजनेर, कोणी पंडित अशा योग्यतेस चढले आहेत. यांची उदार बुद्धि असल्यामुळें आपल्या शिष्यांस मोठीं हुद्यांचीं कामें मिळावीं व त्यांनीं चांगल्या रीतीनें तो हुद्दा चालवावा ह्मणून ते फार झटत.

या इलाख्यांत युनिव्हर्सिटीची (पंडित शाळेची) स्थापना सन १८५७ त झाली. तेव्हां पासून हे परोपकारी प्रोफेसर एतद्देशीय लोकांपैकीं कांहीं विद्यार्थ्यांस इंग्रजी रिवाजाच्या उत्तम पदव्या मिळाव्या ह्मणून त्यांस वारंवार उत्तेजन देत. आणि हा त्यांचा मनोरथ ईश्वरानें पार पाडिला. सन १८६२ मार्च महिन्यांत अशा प्रतीच्या सहा विद्यार्थ्यांची परीक्षा टौनहालामध्यें झाली. त्यांपैकीं हे पुढील चौघे गृहस्थ परीक्षेस उतरले.

रा० महादेव गोविंद. रा० रामकृष्ण गोपाळ.

रा० बाळा मंगेश. रा० वामन आबाजी.

ह्या विद्यार्थ्यांस ता० १ माहे मे सन १८६२ रोजीं टौनहालांत सभा भरून सर हेनूरी बार्टल् फ्रियर यांच्या हातानें ए. बी. नामक पंडित पदवी मिळाली. ह्या सभेंत इंग्रज व एतद्देशीय श्रीमान् सरकारी हुद्देवाले शेटसावकार असे पुष्कळ गृहस्थ आले होते. आणि मोठ्या समारंभानें यांस ही योग्यता प्राप्त झाली. सर बार्टल् फ्रियर याणीं या प्रसंगीं फार सुरस भाषण केलें. त्यांत ह्या चौघा गृहस्थांस आपलें सदाचरण, योग्यता व ज्या मोठ्या विद्याखात्यांतून त्यांस हा सत्कार मिळाला आहे, त्याचें महत्व रक्षण करण्यास त्यांणीं किती झटलें पाहिजे त्याची आवश्यकता दाखविली. आणि जी विद्या सद्यः त्यांस प्राप्त झाली आहे ती वाढविण्यास त्यांनीं पुढें किती परिश्रम केले पा-

हिजेत तेंही दर्शविलें. व इंग्रजी विद्येचें अध्ययन करण्यास एतद्देशीय विद्यार्थ्यांस कोण कोणत्या अडचणी निवारण केल्या पाहिजेत तेंही संक्षेपानें सुचविलें.

सन १८६२ माहे मे ता० १२ वी रोजीं डाक्तर हार्कनेस एल्फिन्स्तन् पाठशाळेंतील मुख्य गुरूचें काम सोडून स्वदेशीं इंग्लंडास जावयास गेले. हे आपल्या कामाचा राजीनामा देऊन स्वदेशीं जाणार असें समजतांच आजपर्यंत जे त्यांचे हाताखालीं शिकून तयार झालेले व जे अद्याप पर्यंत या शाळेंत अध्ययन करिताहेत त्यांनी जमून आपल्या गुरूचें चिरकाल स्मरण राहावें व आजपर्यंत जे कांहीं त्यानीं आपणावर उपकार केले आहेत त्यांची उतराई होण्यासाठीं यथानुशक्त्या कांहीं गुरुदक्षिणा द्यावी असा निश्चय करून सुमारें सोळा सत्रा हजार रुपये वर्गणी जमा केली. मग तारीख १० माहे मे रोजीं कांपावरील एल्फिन्स्तन् विद्यालयांत सभा भरून त्यांस इंग्रजी भाषेंत लिहून तयार केलेले मानपत्र दिलें. तें प्रथम डाक्तर भाऊदाजी यांनीं सर्व मंडळीस वाचून दाखविलें. त्यांत आजपर्यंत जी त्यानीं परोपकारी कृत्यें केलीं होतीं त्यांचा उल्लेख केला होता व त्यांत दुसरें असें लिहिलें होतें कीं, आपण आह्मावर जे आजपर्यंत उपकार केले आहेत त्यांचे कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करून आह्मी प्रीतिपुरःसर हें तुलसीपत्र (ही दहा हजार रुपयांची थैली) एथें सादर करितों, तीं स्वीकारावी. आणि आमचा दुसरा मनोरथ असा आहे कीं आपला पुतळा करवून आपलें नाव चिरकाल या देशांत राहावें ह्मणून फ्रामजी कावसजी यांच्या नांवाचें जें सर्वपदार्थ संग्रहालय तयार होत आहे त्यांत ठेवावा, तर यास आपलें अनुमोदन असावें. अणखी आपलें स्मरण नेहमीं विद्यार्थ्यांस राहावें ह्मणून आपल्या तसविरी काढून त्या प्रत्येकाच्या घरांत असाव्या असी आमची इच्छा आहे हें ही आपण मान्य करावें. हें मानपत्र वाचून डाक्तर भाऊदाजी यांनीं डाक्तर हार्कनेस यांच्या स्वाधीन केलें. ह्या वर सुमारें एक हजार गृहस्थांच्या सह्या होत्या. मग डाक्तर मजकूर यांनीं सुरस भाषण करून आपल्या शिष्य मंडळीची व दुसऱ्या गृहस्थांची स्तुति केल्यावर सभा बरखास्त झाली. या सभेंत श्रीमंत जगन्नाथ शंकरशेट,

शेट सोराबजी जमशेटजी, शेट बमनजी हारमसजी, रा० दादोबा पांडुरंग व कित्येक इंग्रज असे पुष्कळ आले होते. यांच्या जाग्यावर सर आलेक्झांडर ग्रांट ह्यांस एल्फिन्स्तन् कालेजाचे प्रिन्सिपाल नेमिले.

मेहेरबान एल्फिन्स्तन् साहेब गव्हर्नर होते त्यावेळीं दक्षिणेंतील कमिशनर चापलेन साहेब यानीं सन १८२१ अक्टोबर महिन्यांत पुण्यांतील संस्कृत पाठशाळा स्थापिली. स्थापण्यास जी त्यांनी प्रयोजनें दाखविली आहेत तीं हीं:—

"हिंदुशास्त्राचे उपयोगी भाग शिकविण्याविषयी व ते सुधारण्याविषयीं या देशच्या लोकांस उमेद यावी या करितां युरोपियन विद्येचे भाग या देशच्या लोकांस शिकण्याची इच्छा व शक्ति आहे त्याचे ज्ञान त्यांस व्हावया करितां ह्या विद्यालयाची स्थापना केली आहे.

विद्वान् ब्राह्मण जसे सांगतात तसे ते ऐकतात व आचरण करितात. कारण त्यांचे लोकांत वजन फार आहे. हल्लीं त्यांची खराबी ब्राह्मणी राज्य बुडाल्यापासून फार झालीआहे. तीविषयी त्यांस दुःख न होतां सरकारावर त्यांची प्रीति राहावी, हा हे विद्यालय स्थापण्याचा दुसरा उद्देश आहे.

कमिशनर असे लिहितातकी, यद्यपि हिंदु शास्त्रांतून पुष्कळ शास्त्रें अगदीं निरुपयोगी आहेत. किंवा त्याहून कदाचित् वाईटही असतील तथापि हिंदूंची आवड या विद्यालयावर बसावी ह्मणून बहुतेक शास्त्रें शिकविण्याकरितां प्रत्येक शास्त्रांत गुरु ठेवावे असे मी अनुमोदन दिल्हें आहे. पुढे तो साहेब असे लिहितोकी, युरोपियन विद्येतील कोणतेही भाग शिकवायास लाविले नाहीत, परंतु जी हिंदु शास्त्रें अति उपयोगी आहेत व ज्यांच्या अभ्यासानें विद्यार्थी विशेष अगत्याची विद्या ग्रहण करण्यास सिद्ध होतील त्यांचा पाठशाळेंतील विद्यार्थ्यांकरवीं अभ्यास चालविण्याकरितां मी प्रयत्न केला आहे. अज्जम चापलेन साहेब यांणीं सरकारच्या अनुमतानें ज्या नेमणुका केल्या त्यांचा तपसीलः—"

न्यायशास्त्र, वेदांत, धर्मशास्त्र, ऋग्वेद, व्याकरण, यजुर्वेद, अलंकार, वैद्य. इतके विषय शिकविण्याकरितां गुरूंची योजना करून व शंभर विद्यार्थी जमवून शाळा स्थापित केली. आणि नामांकित पंडित राघवाचार्य यांस त्या

सर्वांवर मुक्तसर ह्मणजे मुख्य करून न्यायशास्त्रांतील गुरूचेंही काम त्यांनीं चालवावें असें ठरविलें. पाठशाळेची देखरेख प्रथम कमिशनर साहेबांकडे होती. त्यांचा हुद्दा महकूब झाल्यानंतर कलेक्टर साहेबांकडेस तें काम झालें. परंतु या दोन्ही कामदारांस दुसरें काम पुष्कळ ह्मणून पाठशाळेची चौकशी नांवास मात्र त्यांजकडे होती. शाळेची देखरेख मुख्य शास्त्री करित असत. त्यांत सुस्ती व हयगय फार होऊं लागली सबब मेजर क्यांडी यास सन १८३७ माहे फेब्रुआरि महिन्यांत सरकारानें चौकसनीस नेमिलें. तेव्हांपासून ही पाठशाळा सुरळीत चालली.

ह्या पुण्यांतील पाठशाळेमुळें मुंबईंतील शाळांस व लोकांस मोठाच लाभ झाला. एथें तयार झालेल्या कित्येक शास्त्र्यांच्या नेमणुका मुंबईंतील पाठशाळेवर होऊं लागल्या. तेथील विद्यार्थी मुंबईंतील पाठशाळेंत येऊन इंग्रजी विद्याभ्यास करूं लागले, व मुंबईंतील कित्येक पुण्यास जाऊन संस्कृत व शुद्ध मराठी भाषा शिकूं लागले. ह्या शाळेच्या संबंधानें मराठी व इंग्रजी क्यांडी साहेबानें केलेला कोश, व मोल्स्वर्थ साहेबानें केलेला मराठी आणि इंग्रजी भाषेचा मोटा अमोलिक कोश, हे उत्पन्न झाले. मोल्स्वर्थ साहेबाचा ह्या पाठशाळेसीं कांहीं संबंध नव्हता, तरी ह्या शाळेच्या योगानें पुण्यास शास्त्र्यांचा समुच्चय असे व तेथें दुसरे अनेक ग्रंथ तयार झाल्यामुळें अनेक शब्दांचा विचार चांगला होत असे. ह्या दोन साहेबांनीं हे दोन कोश केले. ह्यांत त्यांनीं पश्चिम भागातील भरतखंडस्थ लोकांवर मोठेंच उपकार केले. हे मुंबईंतील लोकांनीं तर मोठ्याच कृतज्ञतेनें स्मरले पाहिजेत: मुंबईंत शुद्ध मराठी भाषा चालू नसल्यामुळे इंग्रजी शिकण्यास व कोणत्याही ग्रंथाचें समर्पक भाषांतर करण्यास फार कठीण पडे. हल्लीं रेलवे झाल्या मुळें व पुण्यास इंग्रजी कालेज स्थापल्या मुळें मुंबई आणि पुण्यांतील पाठशाळा ह्यांचा निकट संबंध जडला आहे.

जे लोक पूर्वीं आवडधोबड काम करीत ते सर्व आतां इंग्रजी शिकूं लागले. कित्येक आपआपला धंदा सोडून इंग्रजी शिकून चाकरी करावयास लागले आहेत. यांस अशा चाकऱ्या मिळूं लागल्या मुळें जो उठला तो इंग्रजी

शिकतो, आणि कारकून व्हायास पाहातो दुसरें कांहीं नाहीं. "उत्तम खेती मध्यम व्यापार व कनिष्ठ चाकरी" याकडे कोणी लक्ष देत नाहींत. हल्लीं मुंबईंत कोळी, माळी, घाटी, म्हार, मांग, चांभार, यांचीं मुलें देखील मराठी, गुजराथी व इंग्रजी शिकत आहेत. हलालखोर लोकांचीं पंचवीस तीस मुलें दरमहा एकएक रुपया देऊन इंग्रजी शिकतात. ही शाळा त्यांनीं आपल्या मोहल्यामध्यें काढिली आहे. आणि त्यांस इंग्रजी शिकविणारा कोणी पोर्तुगीझ् आहे. म्हार मांगांच्या मुली व मुलगे यांस शिकविण्याकरितां मिशनारी लोकांनीं जागोजागीं पुष्कळ शाळा घातल्या आहेत.

देशोदेशांतून ब्राह्मणांचीं पुष्कळ अनाथ मुलें प्रतिवर्षीं एथें इंग्रजी अभ्यास करायास येतात; व कोणी आचाऱ्याचें, कोणी शागिर्दीचें अशीं कामें पत्करून अवकाश सांपडेल त्यावेळीं शाळेंत जाऊन शिकतात. कित्येक तर सकाळ संध्याकाळ भिक्षा व माधुकरी मागून पोट भरून सवड सांपडेल त्यावेळीं शाळेंत जाऊन इंग्रजीचा अभ्यास करितात. एथें आलें असतां कोठून तरी गरीब गुरिबांची अन्नवस्त्राची सोई होती. कित्येक पारशी व इतर लोक गरीब मुलांस दरमहा रुपया दोन रुपये देऊन त्यांजकरवीं विद्याभ्यास करवितात. हा त्यांचा किती वर्णनीय गुण आहे ? आणि अशा अडचणी सोसून अभ्यास केलेलीं कित्येक मुलें उदयास आलेलीं एथें पुष्कळ सांपडतील. कोठेंकोठे दुसऱ्या जातीची व कित्येक सधन लोकांची ही मुलें दूर देशाहून येऊन दरमहा पाच पन्नास रुपये खर्च करून एथें इंग्रजी अभ्यास करितात.

प्रकरण १०

खत्री व रेशमाचा व्यापार—गिरण्या व कापसाचा व्यापार—कडदोऱ्या—पारशी लोकांचे उद्योग—छापखाने—गणपत कृष्णाजी—वर्त्तमानपत्रें—पारशी लोकांत विद्येची अभिरुचि—सोन्यारुप्याचा मुलामा काढायाचे कारखाने—चित्रे काढण्याचे कारखाने—बर्फाच्या वखारी—लोखंडीसडका—सुताचे व कापड विणण्याचे कारखाने—कारागीर लोक—गाडीचे कारखाने—लोखंडी ओतींव कामाचे कारखाने—रावणाच्यासंपत्तीची तुळणा—कसबी काम—कागदाचे व काचीचे कारखाने—तेलाचे घाणे—साबण करायाचे कारखाने—धुराचे दिवे करण्याची मसलत—दारूच्या भट्ट्या व पिठीं—तंबाखूच्या गाद्या व पानसुपारीचीं दुकानें—अफिणीचा व्यापार व दुकानें—चंडोलखाने—मिठाई—किमयागर—दारू, फुलबाज्या, नळे इत्यादि—लहान सफरी करण्याच्या आगबोटी—दागिने.

खत्री हे लोक चौलचे मूळ स्थायिक. यांची मूलपीठिका कशी काय आहे, हें ग्रंथद्वारें कांही बरावर अढळत नाहीं, परंतु हे सहस्रार्जुनाचे वंशज ह्मणतात यावरून हे क्षत्रिय कुळांतील आहेत, असें अनुमान होतें. आणि यांचें वास्तविक नांव क्षत्रिय, परंतु एथें पूर्वी सर्व कुळंबट वस्ती होती आणि या लोकांत त्यावेळीं कोणी मोठे विद्वान् व पराक्रमी नसल्यामुळें खत्री आणि क्षत्रिय या नांवांत काय भेद आहे याजकडे तादृश लक्ष दिलें नाहीं. खत्री हे क्षत्रिय असें मोल्स्वर्थ साहेबाचें मत आहे. चौलांत यांचीं सुमारें १८०० घरें होतीं. परंतु तेथें गोळ्यांचा रोग उद्भवल्यावरून कितीएक कुटुंबें जीव

बसावण्याकरितां देशांतरास गेलीं. याचा दाखला चौलास गोळिका देवी अद्यापि आहे. पुढें मुंबईची वसाहत होऊं लागली आणि व्यापारी उदमी लोकांची चहा होऊं लागली. तेव्हां पोर्टुगीझ् लोकांच्या कारकिर्दींत सुमारें सन १६००त हे एथें येऊन राहिले.

जे खत्री लोक मुंबईत आले त्यांनीं आपला वडिलोपार्जित जो रेशमाचा व्यापार होता तो चालविला. आणि त्यांचें हें काम इंग्रज सरकाराच्या कारकिर्दींत फार वाढलें. या बेटांत सुमारें चाळीस वर्षांमागें या लोकांच्या घरोघर माग होते. ते लोक उत्तम प्रतीचीं पीतांबरें, पैठणी साड्या, रेशमी पागोट्या, खेस ह्मणजे शेले व अणखी अनेक तऱ्हेचीं रेशमी उंच वस्त्रें काढीत व रेशीम विकीत. आणि त्यावेळीं शहराची वस्ती वाढविण्यास इंग्रज लोक गांवोगांवांतून कारागीर लोकांस मोठ्या आर्जवानें बोलावून आणीत व हरतऱ्हेनें त्यांस उत्तेजन देत. इंग्रजांनीं या लोकांस बरीच मदत केली असावी. कारण यांत कित्येक सधन असून स्थावर जिनगीचे मालक पुष्कळ वर्षांपासून आहेत. इतकेच कीं, शिल्पविद्येंत हे हुशार असल्यामुळें उद्योग करून द्रव्य कमाविणारे होते. सबब यांजकडून देवालयें इत्यादि बांधणे घडून आलें नाहीं. यांत कित्येक या शहरांत आल्यापासून शिंप्याचेही काम करूं लागले व सावकारीही करितात. इंग्रज लोकांचे उंच प्रतीचे डगले, मडम लोकांचे गवन वगैरे कपडे शिवीत. यांतही द्रव्य मिळवून सुखी झालेले या ज्ञातींत पुष्कळ आहेत. ते हल्लीं बहुधा रेशमाचा व शिंवण्याचा हे दोनही धंदे सोडीत चालले आहेत. सांप्रत इंग्रजी शिकून सरकारी व सावकारी हपिसांत चाकरी करितात. रामचंद्र केरोजी हे या जातींत पुष्कळ वर्षांपासून एथें प्रख्यात आहेत. छत्तीस वर्षें पर्यंत ते पोलिस हपिसांत दुभाष्याचें काम करीत होते, व सरकारांत यांची मोठी अब्रू होती. यांस दोनशे रुपये दरमहा वेतन होतें.

ह्या शहरांत चीन देशांतून प्रतिवर्षीं हजारो रुपयांच्या रेशमाच्या पेट्या येतात, आणि रेशमाचे व्यापारी ह्मटले ह्मणजे पारशी, वाणी, मारवाडी, आणि भाटये आहेत. एयून व्यापारी लोक देशोदेशीं पाठवून देतात. देशो

देशांतून पुष्कळ तऱ्हेतऱ्हेचें रेशमी कापड येऊं लागलें व तें स्वस्त दरानं विकूं लागले. सबब अर्थात् खत्री लोकांस आपला मुळचा धंदा सोडणें भाग झालें.

मुंबईत कापसाचा व्यापार पुष्कळ होतो. हा कापूस बाहेर गांवातून येतो. व एथून तो युरोपखंडांत व चीन देशांत जातो. ह्या बंदरांत कापसाचा व्यापार सुमारें सन १७५० सांपासून चालू झाला, असें अनुमान होतें. त्यापूर्वीं सर्व व्यापार कल्याणच्या बंदरांत चालत असे. पुष्कळ वर्षांपासून कल्याण ही मोठी पेठ होती. प्रतिवर्षीं सुमारें दोनकोटींचा कापूस एथून बाहेर जातो. कापसाचे गठ्ठे बाहेरून येतात तेव्हां सुमारें पांच हात उंच व अडीच हात रुंद इतके मोठे असतात. असे गठ्ठे जहाजांत भरून बाहेर पाठविण्यास जागा पुष्कळ लागते, त्यासाठीं पूर्वीं एथें चिंचेच्या लांकडाचें एक साधें यंत्र करून त्यामध्यें ते गठ्ठे घालून थोडेसे लहान करीत. पुढें सन १६८४ मध्यें कंपनी सरकारानें एक लोखंडी गिरणी (काटनस्क्रु) एथें पाठवून दिली होती. परंतु पुष्कळ वर्षें पर्यंत तिचा उपयोग बराबर झाला नव्हता. सन १७९२ पासून गिरण्यांचें काम बराबर चालू झालें. आणि त्यांतून प्रतिवर्षीं हजारो कापसाचे गठ्ठे दावून बाहेर निघूं लागले. हें काम प्रथम पारशी लोकांनीं चालू केलें. प्रारंभीं दादाभाई पेस्तनजी यांनीं कोटांत गिरणीचा कारखाना काढिला होता, त्यांत सहा गिरण्या होत्या. सद्यः अशा या लोकांच्या कोटामध्यें सुमारे ४० गिरण्या आहेत. व कुलाब्यास ५० आहेत. कुलाब्यास एक मोठा वाफेचा गिरणीचा कारखाना आहे तसा कोठें नाहीं असें सांगतात. पूर्वीं गिरण्या फिरवायास शेंकडो मनुष्यें खपत असत. तें काम हल्लीं बहुतेक ठिकाणीं वाफेच्या यंत्रावर चालतें. चिंचबंदरावर मोतिसाचा गिरणीचा कारखाना आहे त्यांत सहा गिरण्या आहेत. ह्या कारखान्यांत वाफेचें यंत्र अजून सुरू केलें नाहीं, व अशा साध्या गिरण्या कोटांत ही बऱ्याच आहेत.

चवदा मण कापूस ह्या गिरणींत घालून दावला ह्मणजे तो दगडासारिखा घट्ट होऊन हात दीडहात उंच व अडीच हात लांब असा बेतवार गठ्ठा तयार होऊन सलग बाहेर पडतो. त्यामुळें व्यापारी लोकांस नोराबद्दल हजारो

रुपये नफा होतो. ज्या जहाजामध्यें पूर्वीं सुमारें तीन हजार गट्ठे लादले जात होते त्यामध्यें असे दाबलेले गट्ठे पांचसहा हजार राहूं लागले. यामुळें जहाजांच्या धन्यांचें उत्पन्न वाढलें. गिरणीमध्यें गट्ठे बांधून तयार करून घेण्यास गिरणीच्या मालकास दर गट्ठ्यास दीड रुपया द्यावा लागतो. एवढा खर्च होऊनही ह्यापासून व्यापाऱ्यांस प्रतिवर्षीं लाखो रुपये नफा होऊं लागला.

सन १८००मध्यें लवजी फ्यामिली ह्या जहाजाच्या धन्यास असे दाबलेले कापसाचे गट्ठे भरल्यामुळें एका वर्षांत ३२,००० रुपये नोर जास्ती आला. याच प्रमाणें दुसऱ्या जहाजांस ही नफा झाला. तसाच व्यापारी लोकांस कोणास पंधरा कोणास वीस हजार रुपये नफा होऊं लागला. मुंबईमध्यें सर्व कारखाने मिळून १०० रांवर गिरण्या आहेत. ह्या कारखान्यांत कापसाचे गट्ठे यंत्रामध्यें कसे दाबले जातात हें पाहावयास पुष्कळ लोक जातात.

कापसाच्या व्यापारांत मुंबईचे व्यापारी न्यहाल होऊन गेले आहेत. सन १८६०–६२ त तर या व्यापारांत कित्येक लक्षाधीश होऊन गेले. या सालीं टैम्स आफ् इंडिया नांवाच्या एका इंग्रजी पत्रांत असें लिहिलें होतें कीं, ह्या वर्षीं मुंबईंतील व्यापाऱ्यांस जसा कापसांत नफा झाला, तसा कोणत्याच देशीं कोणत्याच व्यापाऱ्यांस कोणत्याच काळीं झाला नव्हता. अमेरिकेंतून पुष्कळ कापूस युरोपखंडांत व चीन देशांत जात असे, तो ह्या दोन वर्षांत त्यांत आपसांत द्वंद्व लागल्यामुळें बंद पडला; तेणें करून जो कापूस पूर्वीं ऐशीं नव्वद रुपये खंडी होता त्याचा भाव चारशें पांचशें रुपये पर्यंत वाढ ला. ह्या वर्षांत जसा कापूस महाग जहाला तसा कोणत्याच वेळीं जहाला नव्हता असें सांगतात. कित्येक साधारण प्रतीच्या लोकांनीं आपआपल्या निजायाच्या कापसाच्या गाद्या व टेंकायाचीं लोडें फाडून त्यांतील कापूस आठ दहा रुपये मण या भावानें शेंकडो खंडी विकला. सन १८६२ त फक्त मुंबईंत मोठ्या व्यापाऱ्यां पैकीं, कोणाला सत्तर, कोणाला चाळीस, कोणाला तीस, कोणाला दहा, लक्ष रुपये नफा जहाला. सन १८६२ आगष्ट महिन्याच्या गार्डियन नांवाच्या एका इंग्रजी पत्रांत असें लिहिलें होतें. एका लवाण्याचा मुकादम ज्याला दरमहा पंचवीस रुपये मिळतात त्यानें या दोन

वर्षांत ह्मणजे १८६०—६२ त कापसाच्या व्यापारांत दोन लक्ष रुपये मिळविले. सन १८६१ सालीं फक्त युरोपखंडांत मुंबईहून ७,१७,८२१ कापसाचे गठ्ठे गेले. सन १८६२ त ह्या शहरांत दहा पंधरा कोटी रुपयांची-कापसा प्रकरणीं उलाढाली झाली.

मुंबईंत इतक्या गांवांतून कापूस येतो, आणि हा बहुत करून कुलाब्याच्या बंदरांत उतरतो. भडोच, सुरत, जंबुसर, धोलेरा, भावनगर, उमरावती, बारशी, नगर, मंगळोर, कुमटें, धारवाड, खानदेश, वेरावली, महुवा (ह्मौ), पोरगांव, अकोट, आणि नागपुर.

पुष्कळ वर्षांपासून इंग्लंड देशांत लक्षावधि रुपयांचा कापूस अमेरिकेहून जात असे, तेणेंकरून शेंकडो कापड विणणाऱ्यांचे कारखाने चालत. त्यांवर हजारो मजूर व इतर कारभारी लोकांची उपजीविका चाले. परंतु सन १८६१ पासून त्या खंडांत आपसांत कलह उत्पन्न झाल्या मुळें लढाई उद्भवली, तेणेंकरून कापसाच्या लागवडीस प्रतिबंध झाला आणि इंग्लंड देशांत कापूस जाणें महकूब झालें. त्यामुळें ल्यांकेशायर प्रांतांतील लोकांस उद्योग नाहींसा होऊन ते उपाशीं मरूं लागले, व त्यांत मोठा दुष्काळ पडला. अशा ह्या लोकांची संख्या सुमारें पंचवीस तीस हजार होती असें सांगतात.

अमेरिकेंत कापसाच्या पिकास प्रतिबंध झाल्यामुळें मुंबईंतील व्यापाऱ्यांस अतोनात नफा जहाला. जो कापूस पूर्वीं ५०—६० रुपये खंडी विकत होता त्याची धारण ५००—६००रुपये चढली. त्यामुळें मुंबईंतील कापसाच्या व्यापाऱ्यांच्या घरांवर केवळ सुवर्णवर्षाव झाला.

अशा अबादानीच्या हंगामांत मुंबईंतील व्यापाऱ्यांनीं व दुसऱ्या धनिक लोकांनीं ल्यांकेशायर प्रांतांतील लोकांचें दुःख दूर करण्यास मदत करावी असी मुंबईंतील गव्हर्नराकडून व दुसऱ्या गृहस्थांकडून शरिफद्वारा सूचना जहाली. त्या वरून तारीख १७ सप्टेंबर सन १८६२ रोजीं टौनहालांत सभा भरली होती. त्या समयीं सुमारें मुंबईंतील बडे लोकांपैकीं सातशें आठशें गृहस्थ जमले होते. आणि अध्यक्षस्थानीं सर बार्टल् फ्रियर साहेब बसले होते. त्यांनीं, सर आलेक्झांडर ग्रांट, डाक्तर मरे मिचल, डाक्तर भाऊ दा-

जी यांनीं व दुसऱ्या कित्येकांनीं सुरस भाषण करून जे मानवी प्राणी अन्नवस्त्राची आपदा भोगीत आहेत त्यांचीं दुःखें दूर करण्यास पुढारी होणें हा मुंबईंतील गृहस्थांचा धर्म आहे असें दर्शविलें. मग एक याद करून वर्गणी जमविण्यास सुरू केलें. त्या वेळीं शेट रुस्तमजी जमशेटजी जिजीभाई यांनीं व खरशेटजी फर्दुनजी पारख यांनीं पंचवीस पंचवीस हजार रुपये टिपींत भरले. व बाकीच्यांनीं कोणी सात, कोणी पांच, कोणी दोन, कोणी एक, हजार अशा रकमा भरल्या. असे ह्या एका बैठकीसच १,०९,००० रुपये जमले. आणखी थोडक्या काळांत सुमारें तीन लक्ष रुपये झाले.

कालिकोट, मलबार, गोमांतक, मालवण, इत्यादि ठिकाणांतून काथ्याचे दोर व सुंब एथें येतें. मोठे तारवाचे दोर ज्यांला चऱ्हांट असें ह्मणतात ते बहुधा मलबार, कर्नाटक, वगैरे देशांतून येतात. नारळांच्या चोडांचा काथा हजारो खंडी मुंबईमध्यें येतो. व एथेंही तो तयार होतो. त्याच्या दोऱ्या वळतात. तारवाचीं मोठ मोठालीं चऱ्हाटें तयार करण्याचे कारखाने एथें जिकडेतिकडे आहेत. तीनशें चारशें हात लांब हत्तीच्या पायां एवढे जाड चार पांच खंडी वजनाचे मजबूत दोर एथें होतात. या कारखान्यास कडदोरी असें ह्मणतात. पांजरपोळाच्या मागें, डंकन रोड, चौपाटी, चिंचबंदर, कामाठपुर एथें जिकडेतिकडे कडदोऱ्या आहेत. या वखारी एक सारिख्या पंधरा वीस हात लांब असून त्यांत आवडधोवड लांकडी यंत्रें आहेत. एथें काथ्याचे, आंबाडीचे, आणि तागाचे दोर वळतात. मोठमोठाले जाड दोर कसे तयार करितात हें पाहायाचें असलें तर ह्या कारखान्यांत जाऊन पाहावें. हे दोर लोखंडी सांखळां पेक्षांही मजबूत असतात. व ते तिर्कटी व दुसऱ्या तारवांच्या नांगरांस बांधायास खपतात.

कोटाच्या चौकाजवळ तीनचार पारशी लोकांचीं मोठीं दुकानें आहेत, त्यांत व चिंचबंदरावर कित्येक भाट्यांचीं दुकानें आहेत त्यांत तारवांचें अनेक सामान विकतात. तेथें हे दोर शेंकडो मण वजनाचे पडलेले आहेत. मुंबईंत अनेक कारखाने आहेत. त्या सर्वांचें वर्णन करणें ह्मटलें ह्मणजे भारता एवढा ग्रंथ लिहिला पाहिजे.

आज पर्यंत व्यापार संबंधी यंत्रें व दुसरे कारखाने चालू करण्या विषयींचे प्रयत्न बहुधा पारशी लोकांकडूनच झाले. गिरण्यांचे कारखाने प्रथम त्यांनीं घातले. छापखानाही त्यांजकडूनच सुरू झाला. गोदींत तारवें बांधण्याचें काम त्यांनींच पत्करिलें. गोदींतील चीफ इंजनियरांचें काम त्यांसच मिळालें. सूतकाढण्याचें व कापडविणण्याचीं यंत्रें त्यांजकडूनच उपस्थित झालीं. चीन, इंग्लंड, व अमेरिका इत्यादि देशांत जाऊन तेच व्यापार करूंलागले. सारांश व्यापार संबंधी व दुसऱ्या मोठमोठाल्या कृत्यांत आजपर्यंत हेच पुढारी झाले. ते सर्व खंडांत जातात व ह्मटला तो उद्योग करितात. ह्मणूनच त्यांचे घरीं लक्ष्मी वास करिते. हे त्यांचे गुण ग्राह्य असून स्तुत्यर्ह आहेत. हिंदूलोक ह्या गोष्टींत त्यांचा कित्ता घेतील तेव्हांच वैभवास व योग्यतेस चढतील. नाहीं तर अविंदाचे किंवा यवनाचे घरीं लक्ष्मी गेली, हा कलीयुगाचा महिमा आहे, असें ह्मणून हात पाय गाळून बसणें यांत कांहीं फळ नाहीं. लक्ष्मी सर्व युगांत सारखीच आहे. तिला जाति, वर्ण व मतभेद नाहीं. ती अतिशूद्रापासून ब्राह्मणाचे घरीं देखील एक सारिखीच संतोषानें नांदती. जसी तिची स्थिति सत्ययुगांत चंचल होती तसीच कलियुगांतही आहे. तींत अणुमात्र देखील फेर पडला नाहीं. ती सर्वकाळ उद्योगाची दासी आहे. जेथें उद्योग, सुशीलता, निष्ठा आणि धर्म आहे तेथें लक्ष्मीचा वास झाला, असें निखालस समजावें. यावर कबीर असें ह्मणतो.

॥ चिंतासेचतुरायघटे दुःखेंघटेसरीर ॥
॥ पापसेंलछ्मीघटे कहगयेदासकबीर ॥

आळस हें पापाचें घर. ह्याची ज्या लोकांत वृद्धि ते लोक दरिद्री होतात. आणि दारिद्र्य झालें ह्मणजें त्याच्या मागें अनेक दोष लागले ह्मणून समजावें; दुसरें कांहीं नाहीं. इंग्रज, पारशी, वाणी, मुसलमान, यांमध्यें उद्योग वाढला ह्मणून अर्थातच त्यांच्या घरीं लक्ष्मी पाणी वाहूं लागली. मुंबईंत ऐश्वर्य पाहवें तर याच लोकांचें. दक्षिणी लोकांत कांहीं तादृश हशील नाहीं.

॥ उद्योगिनंपुरुषसिंहमुपैतिलक्ष्मी ॥
॥ दैवंप्रधानमितिकापुरुषावदंति ॥

भरतखंडांतील लोकांस शिलाछाप ह्मणजे काय? व ठसेछाप ह्मणजे काय? हें पुष्कळ वर्षें पर्यंत स्वप्नींही ठाऊक नव्हतें. छापल्यानें कागदावर अक्षरें निघतात व त्यापासून पुस्तकें तयार होतात ह्मटलें ह्मणजे ह्या लोकांस मोठें अद्भुत च वाटे. एकादा छापलेला कागद पाहिला ह्मणजे स्वर्गाहून विमान आल्या सारिखें लोक पाहायाला जमत. पुढें सन १७७७ त रुस्तमूजी केरसासजी या नांवाच्या एका पारशी गृहस्थानें प्रथम मुंबईत छापखाना आणिला. आणि सन १७८०चें इंग्रजी पंचांग छापिलें. नंतर सन १७९० मध्यें ग्याझेट नांवाचा छापखाना व इंग्रजी वर्त्तमानपत्र चालू झालें. त्या मागून एक दोन वर्षांनीं कुरियर नांवाचा छापखाना व इंग्रजी वर्त्तमानपत्र चालू झालें. मग हळूहळू गुजराथी, मराठी, असे छापखाने चालू झाले. मराठी अक्षरांचे ठसे प्रथम अमेरिकन मिशन छापखान्यांतून निघाले. मिशनारी लोकांनीं ह्या शहरांत लोकोपयोगी कृत्यें पुष्कळ केलीं. त्यांचें पुढें कारणपरत्वें वर्णन करण्यांत येईल. मराठी शिलाछापही त्यांकडूनच चालू झाला.

अमेरिकन मिशनारींनीं सन १८१३ त छापखाना घालून खिस्ती धर्म प्रकरणीं मराठी भाषेंत शिला छापावर पुस्तकें छापण्याचा कारखाना सुरू केला. हीं त्यांचीं पुस्तकें छापून बाहेर पडलेलीं पाहून मयत गणपत कृष्णाजी यांच्या मनांत शके १७६२ ह्मणजे सन १८४० मध्यें आलें कीं, आपण ही असाच कारखाना उभारून हिंदुधर्म प्रकरणीं व दुसरीं पुस्तकें छापावीं. परंतु छापायाचीं साधनें यांजपाशीं कांहीं नव्हतीं, व तीं त्यावेळीं मुंबईत उपलब्धही नसत. मग त्यांनीं अमेरिकन मिशनारींची कृति पाहून स्वतः आपल्या युक्तीनें प्रेस (छापखाना) तयार करण्याचे उद्योग मांडिले. हे गृहस्थ भंडारी जातीचे असून कुशळ, बुद्धिमान्, धोरणी, व हिंदुधर्मावर निष्ठा ठेवणारे होते. प्रथम त्यांनीं एक लांकडी यंत्र आपल्या हातानें तयार केलें. आणि लहान शिळांचे तुकडे जिकडून तिकडून जमवून त्यांवर अक्षरें कशीं उठतात ही कृति करून पाहिली. मग शाई वगैरे कशी कारितात त्याच्या शोधास लागले. प्रथम त्यांनीं आपल्याच तर्कानें दोन चार प्रकारची शाई करून पाहिली. मग हळूहळू श्रम आणि उद्योग ईहीं करून त्यांनीं ही

सर्व कृति साध्य करून घेतली. जसजसें हें काम त्यांला साधत गेलें तसतसी उमेद येऊन त्यांनीं सर्व गोष्टी आपणास अनुकूल करून घेतल्या. त्यांचें सगळें धोरण छापखान्याच्या कामांत गम्य करून घेण्याकडे लागलें होतें. आणि तें त्यांनीं साध्य करून घेतलें. मग त्यांनीं एथेंच एक लोखंडी प्रेस करवून मोठ्या शिला विकत घेऊन लहानलहान ग्रंथ छापण्याचें काम सुरू केलें. शके १७५३ त यांनीं आपण स्वतः लिहून त्या वर्षाचें मराठी पंचांग छापिलें. त्यापूर्वीं मराठी छापील पंचांग कोणासच ठाऊक नव्हतें. आणि ह्या पंचांगाची किंमत दर प्रतीस आठ आणे ठेवून विकीत असत. यांचें पंचांग शुद्ध असून नीट छापलेलें पाहून ब्राह्मण लोक जरी छापील पुस्तकास शिवायास कांकूं करीत असत तरी ते संतोषानें हीं पंचांगें विकत घेऊन ह्याच पंचांगांवरून संवत्सर प्रतिपदेचे दिवशीं वर्षफळ वाचूं लागले. मग यांनीं छापलेले कांहीं ग्रंथ नेऊन डाक्तर विलसन, पाद्री ग्यारेट, व पाद्री आलन् यांस दाखविले. तेपाहून हे साहेब फार खुश झाले. आणि गणपत कृष्णाजीच्या बुद्धीची प्रशंसा केली. आणि यांच्या उद्योगास उत्तेजन द्यावें ह्मणून आपणांकडून कांहीं छापण्याचें काम देऊं लागले. मग जिकडेतिकडे यांच्या छापखान्याची प्रसिद्धि होऊन काम वाढत गेलें.

शके १७६५ मध्यें यांनीं स्वतः टैप करण्याचें कसब साध्य करण्याचा उद्योग मांडिला. आणि मोठ्या प्रयत्नानें अक्षरांचे सांचे तयार करून ते ओतिवण्याचा कारखाना घातला. आणि सर्व प्रकारचीं अक्षरें तयार करून टैपाचा छापखाना चालू केला. ह्या प्रमाणें त्यांनीं ह्या दोन ही छापखान्यांवर हजारो गुजराथी आणि मराठी ग्रंथ छापिले. यांचे छापखान्यांत जसें काम तयार होतें तसें बहुधा दुसऱ्या मराठी छापखान्यांत कोठेंच होत नाहीं. हे थोडें थोडें इंग्रजी ही काम छापितात. चित्रें, नकशी, कोरींव, कांतीव व वेलबुटी काढण्याचें काम हे स्वतः करीत. यांच्या छापखान्यांत तयार होतें तसें पंचांग दुसऱ्या कोठेंच होत नाहीं. ह्यांच्या पंचांगाची सर्वत्र आख्या आहे. दुसऱ्या ठिकाणीं छापलेलीं पंचांगें आणा अर्ध आण्यास मिळतात. परंतु ह्यांचीं पंचांगें चार आण्यांखालीं विकीत नाहींत. तथापि

तीं लोक संतोषानें घेतात. हल्लीं यांचा कारखाना मोठा वाढला आहे. आणि एथें पुष्कळ सरकारी व सावकारी काम छापितात. शके १७८२ मध्यें ह्या गृहस्थास देवाज्ञा झाली. परंतु हा त्यांचा कारखाना त्यांचे चिरंजीव राजश्री कानोबा गणपत त्यांच प्रमाणें चालवितात. व हे ही मोठे गुणवान् व सभ्य पुरुष आहेत. तीर्थरूपांमागें यांनीं बराच लौकिक मिळविला.

आमचे कित्येक भोळे व नैष्ठिक ब्राह्मण छापलेल्या कागदांस स्पर्श करण्यास भीत असत. आणि अद्याप मुंबईंत व बाहेर गांवीं छापील कागदास शिवत नाहींत, व छापलेलें पुस्तक वाचीत नाहींत असे पुष्कळ सांपडतील. परंतु ही एक मोठी आनंदाची गोष्ट आहेकीं, हल्लीं मुंबईंत इंग्रजी, मराठी, हिंदुस्थानी आणि गुजराथी मिळून सुमारें ४० छापखाने आहेत. इंग्रजी वर्त्तमानपत्रें ७ व मासिक पुस्तकें ४ आहेत. गुजराथी वर्त्तमानपत्रें १० व मासिक पुस्तकें ५, मराठी वर्त्तमानपत्रें ५ व मासिक पुस्तकें ६, हिंदुस्थानी वर्त्तमानपत्र १ व पोर्टुगीझ् १ आहे. याशिवाय दरमहा शाळांकरितां मराठी व गुजराथी ग्रंथ हजारो छापून बाहेर पडतात. असेच अनेक तऱ्हेचे दुसरे ग्रंथ धर्मप्रकरणीं व दुसऱ्या विषयांवर छापून प्रगट होतात. पाद्री लोकांचे अनेक भाषांत प्रति वर्षीं असंख्यात ग्रंथ छापून सर्व शहरभर पसरले जातात. भायखळ्यास एज्युकेशन सोसायटीझ प्रेस, किल्ल्यांत एक्स्चेंज प्रेस आणि डोंगरीवर गणपत कृष्णाजीझ् प्रेस हे छापखाने मोठे असून पाहण्या जोगते आहेत.

ग्रंथ छापायास प्रारंभ झाल्यापासून पारशी लोकांत विद्येची अभिरुचि उत्पन्न झाली. ह्या लोकांत गरीब गुरीब लोक देखील आपल्या मुलांस शाळेंत पाठवून विद्याप्रीत्यर्थ द्रव्याचा व्यय करूं लागले. पूर्वीं पारशी लोक ह्मटले ह्मणजे ख्यालीखुशाली व मौजतमासे यांमध्यें बहुत आपलें आयुष्य खर्चीत. थोडेसें गुजराथी व सही करण्या पुरतें इंग्रजी आलें ह्मणजे व्यापार धंद्यास लागत. त्यावेळीं हिंदू लोकांस इतका अभिमान होताकीं विद्वान् होणारे काय ते आह्मी. इंग्रजी बोलणारे व लिहिणारे आह्मा मागें. आणि गणिता मध्यें आणि ज्योतिःशास्त्रामध्यें आमची टांच धरणारा कोणी

नाहीं. हा अभिमान त्यांचा आतां सोवळ्याचे काठीस बांधून ठेवणें भाग पडलें आहे. त्याचप्रमाणें इतर गुजराथी लोकांत ही कमजास्त असा विद्येचा प्रकाश पडूं लागला. पारशी लोकांत वाचण्याची गोडी लागल्या मुळें गुजराथी ग्रंथ पुष्कळ खपून ग्रंथकर्त्यांस उत्तेजन येऊं लागलें, व त्यांमध्यें शाळा पुष्कळ उपस्थित झाल्या ह्मणून सर्व प्रकारें त्यांचा उत्कर्ष होत चालला आहे. दक्षिणी हिंदु लोकांत अजून मराठी ग्रंथ अथवा वर्त्तमानपत्रें वाचण्याची गोडीच लागली नाहीं. आमच्या लोकांस मराठी ग्रंथ वाचण्याचाच आळस इतकेंच केवळ नाहीं. परंतु इंग्रजी ग्रंथ तरी लक्ष लावून वाचायास ते कोठें इच्छितात. सांप्रत काळीं त्यांचीं मनें बहुत करून ख्यालीखुशाली-कडे व डामडौलाकडे लागलीं आहेत. ह्या लोकांस इतकें मात्र पक्कें ठाऊक आहे कीं, जें हजार वर्षांमागें वहिवाटींत आलें होतें तेंच अद्याप चालवावें. त्यांत कांहीं फेरफार करूंनये. मग त्यापासून कल्याण होवो किंवा अकल्याण होवो. इंग्रज लोकांमध्यें प्रतिवर्षीं नवे कायदे आणि नव्या रीतिभाती होतात व जी गोष्ट त्यांच्या कल्याणास अनुकूल होईल तिचें ते अवलंबन करितात. व विचारानें वागतात. ह्मणूनच ते सुखी झाले. तसाच कांहीं प्रकार सद्यःबहुधा पारशी लोकांनीं चालविला आहे. हिंदूलोक जितके शिकतात तितके मागें हटतात. ज्या गोष्टी वडिलोपार्जित चालल्या आहेत त्यां वांचून त्यांस कांहीं सुचत नाहीं. कृतायुगांतील नियम आज कलीयुगांत इंग्रजी राज्यांत जर आमचे लोक चालविण्याची इच्छा धरूं लागले, तर मग त्यांच्या ज्ञानाचा किती प्रकाश पडेल हें सहज एकादा कोळी माळी देखील सांगेल.

मुंबईंत दिवसानदिवस नवेनवे कारखाने उपस्थित होतच आहेत. कांहीं वर्षांपासून विद्युत्यंत्राच्या योगानें तांब्याच्या व पितळेच्या भांड्यांस रुपेरी मुलामा देण्याचे कारखाने जिकडेतिकडे चालू झाले होते. आणि जो उठला तो भांड्यांस व गाडीच्या सामानास स्वस्थ मोलानें मुलामा लावून घेत असे. असे कारखाने जिकडेतिकडे पुष्कळ होते. यांस इलेक्ट्रो प्लेटिंग आणि गिल्डिंग असें ह्मणतात. या रीतीनें मुलामा काढलेला चांगला सफाईदार निघून पुष्कळ दिवसपर्यंत टिकतो.

सूर्य किरणाच्या योगानें तसबिरी काढण्याचे कारखाने हल्लीं एथें जिकडे तिकडे झाले आहेत. ह्या काढण्याचें यंत्र असतें, त्यास क्यामिरा असें ह्मणतात. त्याच्या योगानें मनुष्यांचे चेहरे, पशूंचीं चित्रें, घरांचे व देशांचे देखावे वगैरे सर्व काढितां येतात. हें यंत्र उन्हांत ठेवितात व ज्या मनुष्याचा चेहरा काढायाचा असतो त्याला त्याचे समोर दोन चार पळें उभा करितात; व ज्या काचेवर किंवा कागदावर तसबीर काढायाची असते तो कृती प्रमाणें तयार करून त्यांत घालितात. मग लागलीच त्यावर हुबेहुब तसबीर निघते. ही कृति सुलभ असून फार चमत्कारिक आहे. हीं चित्रें तयार करितानां पाहिलें ह्मणजे मोठें नवल वाटतें. असे चेहरे काढणारे हल्लीं सुमोर तीस चाळीस असामी सांपडतील. पुष्कळ तरुण गृहस्थांनीं ही विद्या साध्य करून घेतली आहे. कित्येक आपआपल्या घरीं कारखाना घालून आपल्या इष्टमित्रांचे चेहरे काढितात. डाक्तर नारायण दाजी, व हरिश्चंद चिंतामण हे हिंदुलोकांत या कामांत हुशार आहेत. रा० हरिश्चंद्र चिंतामण यानें किल्ल्यांत मोठा कारखाना घातला आहे. व या शास्त्रावर एक लहानसा मराठींत ग्रंथ छापविला आहे. इंग्रज लोकांपैकीं मि० जानूसन् हे मोठे प्रख्यात आहेत. यांनीं घारापुरी, कान्हेरी व दुसऱ्या चमत्कारिक स्थलांचीं, इमारतींचीं, देवालयांचीं वगैरे या कृतीनें चित्रें काढिलीं आहेत. अणखी या शहरांतील प्रत्येक जातीच्या स्त्रियांचीं व पुरुषांचीं चित्रें काढून महाराणीस नजर करण्याकरितां नेलीं आहेत. या कामांत यांची फारच प्रशंसा करितात. यांत दुसरी एक खुबी आहे ती असी कीं, कोणाची ही एक तसबीर काढिली असतां ती वरून दुसऱ्या शेंकडो काढितां येतात.

ह्या शहरांत अमेरिका खंडांतून बर्फ देखील प्रतिवर्षीं मोठमोठालीं तिर्कटी तारवें भरून येतें. हें ऐकून आमच्या कित्येक लोकांस विस्मय होईल. हें थिजलेलें पाणी ज्यास बर्फ असें ह्मणतात तें एथें प्रतिदिवशीं किमानपक्ष हजार दोन हजार रुपयांचें तरी खपत असेल. ह्याच्या मोठमोठाल्या वखारी भरलेल्या आहेत. हें दगडासारिखें घट्ट असून ह्याचीं खंडीखंडी वजनाचीं ढेपें असतात. आणि याचा रंग

स्फटिकासारिखा शुभ्र असतो. ह्याचे कुऱ्हाडींनीं फोडून तुकडे करितात ह्यास किंचित् हवा लागली ह्मणजे तें वितळून त्याचें पाणी होतें. तें मोठ्या जतनेनें ठेवावें पडतें. ज्या वखारींत बर्फ ठेवितात तीस शिशाचे पत्रे मारलेले असतात. व हवा आंत जाऊं नये ह्मणून जिकडेतिकडे फार बंदोबस्त केलेला असतो. हें तोलून रुपयास आठ दहा रत्तल ह्या भावानें विकतात. हें फार थंड आहे. ह्याचा खप इंग्रज, पोर्टुगीझ्, पारशी व मुसलमान लोकांत फार. परंतु हिंदुलोकांत कोठें विरळा. बर्फ घरीं आणिलें तर भुर्णुसांत किंवा ऊर्णावस्त्रांत गुंडाळून ठेविलें पाहिजे. नाहीं तर त्याचें लागलेंच पाणी होतें. पाहा— इंग्रजलोक परखंडांतील पाणी देखील आणून, त्या पासून द्रव्य उत्पन्न करितात. असे त्यांचे उद्योग अनुपमेय आहेत ह्या बर्फाच्या वखारीही चमत्कारिक रीतीनें बांधिल्या आहेत. ह्या वखारी किल्ल्यांत आहेत. मुंबईंत अनेक चमत्कार आहेत ते पाहाण्याचा आळस करून कित्येक अविचारीलोक शेंकडो कोसांवर साधारण नाच तमाशे व जत्रा पाहायास जातात. जर हे लोक मुंबईंतील प्रत्येक कारखाना पाहून त्या पासून ज्ञान ग्रहण करून त्या प्रमाणें वागतील, तर ते सर्व गोष्टींत निपुण होतील.

देहींचदेवअसतां कांरेभ्रमतोसिव्यर्थतूंरानीं ॥
नाभींतगंधअसतां कस्तुरिमृगजेंविंहिंडतोरानीं ॥

इंग्रज लोकांचे उद्योग आणि शोध अवर्णनीय आहेत. जें जें ते करतात तें अद्भुत आहे असेंच ह्मटलें पाहिजे. आजपर्यंत हजारो खंडी बर्फ अमेरिकेंतून आणीत. परंतु हल्लीं सन १८६२ त कित्येक इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं पाहिलें कीं, हें इतक्या दुरून आणण्यास फार प्रयास पडून महाग विकतें तर हें एथेंच तयार करण्याचे प्रयत्न मांडावे. ही किती अलैकिक कल्पना आहे ती पाहा! जें बर्फ स्वाभाविक ईश्वरी नियमानें तयार होतें तसें कृतीनें तयार करायाचें! हें तयार करण्यास गिरगांवांत एक मोठें घर बांधिलें आहे आणि त्यांत अनेक तऱ्हेचीं बर्फसाधनीभूत यंत्रें आहेत. ही कृति पाहून मनुष्याची मति कुंठितच होती. एथें विहाडचें पाणी नळांतून आणलें आहे. त्याचें वाफेच्या योगानें बर्फ करितात. ह्या यंत्रांत हें पाणी जातें आणि

स्फटिका सारिखें शुभ्र व कठीण होऊन बाहेर निघतें. एथें प्रतिदिवशीं दोनशें तीनशें खंडी बर्फ तयार होतें. हें दररत्तलास पाऊण आणा या दरानें विकतात. ह्या बर्फाची रुति कसीहोती हा अभिनव चमत्कार पाहायास पहिल्या दिवशीं पुष्कळ लोक गेले होते, व अद्याप जातात.

सन १८४३ त कित्येक व्यापारी व सरकारी कामदार इंग्रज गृहस्थांनीं पाहिलें कीं, आगीच्या गाडीपासून आपल्या देशांत पुष्कळ लाभ व सुख प्राप्त होतें. तर भरतखंडस्थ लोकांसही त्याचे विभागी करावें असें मनांत आणून त्यांनीं ह्या देशांत लोखंडी सडका बांधण्यास सुरू कराव्या असा उपक्रम काढिला व आपला मनोदय लोकांस जाहीरपणें कळवून एक दोन सभा मिळाविल्या आणि या कामास लोकांनीं द्रव्याचा सह्य करून आपलें हितकरून घ्यावें असें दर्शविलें. परंतु कित्येक लोकांस तें न आवडून त्यांनीं भलतेच कुतर्क काढिले. ते असे कीं इंग्रज लोक भरतखंडांतील द्रव्य गोळा करून नेण्यास ही नवी युक्ति काढीत आहेत, व आपलें कार्य साधून घेण्यास निरनिराळे देश एकत्र करायास पाहातात. अशीं पुष्कळ दूषणें देऊन हें काम चालू होऊंनये ह्मणून यत्न केला. कित्येकांस असी भीति प्राप्त झाली कीं, लोखंडी सडका चालू झाल्यानें लोक दरिद्री होऊन त्यांचे व्यापार बुडतील, व गरीब गुरिबांचे हाल होतील. ह्मणून या कामास आश्रय देण्यास फारसे पुढारी झाले नाहींत.

सन १८४४ सालीं याकामावर मिस्तर चापमन् नेमिला, त्यानें याप्रीत्यर्थ हजारो रुपये जाहिरातीबद्दल खर्चिले, व हरयुक्ति करून लोकांचीं मनें वळवून लोखंडी सडका बांधण्याचा ठराव केला. तथापि लोकांकडून हवें तितकें द्रव्य बाहेर पडेना. मग सरकारानें ही गोष्ट मनावर घेऊन मोठया उदार बुद्धीनें आपली मोसवेदारी कबूल केली. तेव्हां लोकांस थोडा धीर आला. आणि त्यांकडून पैका बाहेर निघूंलागला. ह्या मंडळीचें भांडवल १,५०,००,००० रुपये जमलें. हल्लीं तिचें भांडवल ८,००,००,००० आहे असें सांगतात.

जेव्हां लोखंडी सडका बांधण्यास प्रारंभ झाला, तेव्हांही कित्येक अज्ञानी लोकांनीं भलत्याच अफवा उठवून लोकांचे मनांत विकल्प आणण्याचे प्र-

यत्न मांडिले. कोणी असी गप्प उठवावी कीं, रस्ते तयार होण्यास कोठें कोठें दंपत्याची बळी द्यावी पडती. दुसरी असी बातमी सांगतकीं, कोठेंकोठें लहान मुलांस सडकांखालीं गाडावीं पडतात. अशा भलत्याच कल्पना काढून ते लोकांचीं मनें विरस करून टांकीत. ज्यावेळीं खोपवलीची सडक तयार होत होती त्यावेळीं कोणी एक असी विलक्षण अफवा उठविली कीं, त्याठिकाणीं कोणीराक्षस आहे त्याला बारा दंपत्यांची बळी द्यावी लागते. ती देण्याकरितां शिपाई लोक रस्तोरस्तीं बायकांस व मुलांस धरून नेतात. परंतु थोडक्याच काळानें आपला मूर्खपणा त्यांचे ध्यानांत आला. याप्रकारचा आमचे लोकांचाअज्ञानपणा आहे. इंग्रजलोक मनुष्याचा आत्मा व शरीर किती अमोलिक मानितात, आणि त्याचें रक्षण करायास किती प्रयत्न करितात, व पिशाचांवर त्यांचा कोणत्या प्रकारचा भरंवसा आहे, हें अजून आह्मामधील कित्येकांस ठाऊक नसल्यामुळें ते याप्रकारच्या गप्पा झोंकितात. तारीख १६ माहे एप्रिल सन १८५३ या दिवसीं संध्याकाळींचे पांच वाजतां मुंबई एथें आगीची गाडी प्रथम चालू झाली. त्या दिवशीं सर्व सरकारी व सावकारी कामदारांस सुटी मिळाली होती. आणि हा समारंभ पाहायास गांवोगांवांहून हजारो लोक मुंबईस जमले होते. गाडी चालू होण्यापूर्वी दोन तिन तास बोरींबंदरापासून परळ पर्यंत लोकांचा समुदाय जमला होता. आणि जेव्हां गाडी चालतानां लोकांच्या दृष्टीस पडली तेव्हां तिचा वेग पाहून ते मोठे चकित झाले आणि घडीघडी टाळ्या पिटून आपला हर्ष दाखवूं लागले.

या गाडी मध्यें मुंबईचे गव्हर्नर आदिकरून मोठमोठाले हुद्देदार व सरकारी कामदार इंग्रज व दुसरे शेट सावकार मिळोन चारशें गृहस्थ बसले होते. गाडीस तीन वाफेचीं यंत्रें लाविलीं होतीं. व वीस मोठे रथ जुंपिले होते. ही गाडी पांच वाजतां बोरीबंदराहून निघाली ती सुमारें सहा वाजायाचे सुमारास ठाण्यास गेली व तेथून रात्रीस सुमारें आठ वाजतां परत मुंबईस आली. हा भरतखंडांत एक नवाच शक सुरू झाला असें कित्येकसुज्ञलोक ह्मणतात.

कटाव.

हिंदुस्थानीं, अगीची गाडी,
तिला बांधला, मार्ग लोखंडी,
मनाचाही, वेग मोडी,
मग कैंचीं, हत्ती घोडीं,
पाहुनिझालीं, माणसेंवेडीं,
पाउण तासांत, ठाण्यास धाडी,
अर्धी निघाली, युरोप खंडीं,
प्रसार मोठा, तिचा इंग्लंडीं,
तेथुनि आली, भरत खंडीं,
ऐशि तिचीही, कथाउदंडी,
अजून पसरेल, पिंडिंब्रह्मांडीं,
वृद्ध तथापी, ह्मणतिलवाडी,
गरीबांचा, व्यापारमोडी,
हिंदुस्थाना, दरिद्रजोडी,
ऐसेंह्मणती, हिंदूखंडीं,
तिचामहिमा, अखंडदंडी,
कितीवाणुमी, पामरतोंडीं,
लोखंडीरस्ताझाला, व्यापार वाढवाया ॥ १ ॥ चंद्रिका.

बोरघांटावरून सडक नेण्याचा प्रयत्न चालला आहे, आणि सद्यःतेथें प्रत्यहीं तीसहजार मनुष्य खपतें. असें या खात्याचें काम चाललें आहे. साधारण मानानें ही एवढी सडक तयार करण्यास पांच दहा कोटी रुपये. खर्च होईल असें सांगतात. हा डोंगर फोडायास कित्येक मजूर लोक युरोपखंडांतून आणिले आहेत आणि त्यांस एथील मजुरांपेक्षां दसपट मजुरी द्यावी पडती. प्रस्तुत ४३८ मैल सडकेवर आगीच्या गाडीची रहदारी चालू आहे. सन १८६२ त मे महिन्यांतील एका आठवड्यांत उतारूंच्या व मालाच्या नोराचा वसूल रु० ७२,७१५१–५–७ झाला.

सूत कांतण्याचे व विलायती कापड विणण्याचे हे दोन्ही कारखाने महालक्ष्मीच्या रस्त्यावर ताडदेवा नजीक आहेत. हे सुरू होऊन चारपांच वर्षें झालीं. प्रथम सुताचा कारखाना एक दोन वर्षें पूर्वीं चालू झाला. नंतर त्याच्या जवळच कापड विणण्याचा बांधून तयार केला. ह्या कारखान्यांतील अनेक तऱ्हेचीं यंत्रें व दुसरा सर्व प्रकार अवर्णनीय आहे. कापड विणण्याचा कारखाना उभारायास सुमारें अकरा लक्ष रुपये लागले. या इमारतीस दोन लक्ष रुपये खपले असतील. परंतु अधिक द्रव्य यंत्रांस व दुसऱ्या सामानास लागलें. सूत कांतण्याच्या कारखान्यास या पेक्षां दोन तीन लक्ष रुपये कमी खर्च बसला.

ज्या वेळीं हीं यंत्रें पाहायास आह्मी प्रथमच गेलों होतो त्या वेळीं जिकडे तिकडे मोठा अद्भुत चमत्कार दृष्टीस पडला. तो असा—कोठें जाड सूत निघे— कोठें बारीक निघे.—कोठें तयार झालेल्या सुताच्या गुंड्या होत. असा चमत्कार दृष्टीस पडला. हें पाहून इंग्रजलोकांच्या उद्योगाची आणि चातुर्याची स्तुति करण्यांतच मन गुंतून गेलें. असे कारखाने हल्लीं पांच सहा नवे उपस्थित करण्याचे प्रयत्न चालले आहेत. विलायती कापड विणतात तो प्रकार प्रत्येक विचारी मनुष्यानें जाऊन एकदां तरी पाहावा. कापडाचे ताणे कसे रचिले आहेत. व प्रत्येक भागांत किती सुताचे- तंतु आहेत व त्यांतील एक सुताचा तंतु तुटला असतां लागलेंच सर्व यंत्र कसेंबंद होतें व तो जडतांच तें त्वरित कसें चालूं लागतें, हे सर्व अद्भुत चमत्कार आहेत. हीं यंत्रें योजणारांच्या बुद्धि अलौकिक असें ह्मटलें पाहिजे. एका ठिकाणीं ताके विणले जातात. त्याच्या दुसऱ्या बाजूस त्यांजवर खळ चढती. व दुसऱ्या यंत्रावरून गेला ह्मणजे तो वाळून तयार होतो. मग तिसऱ्या यंत्रावर नेऊन ठेविला ह्मणजे त्याच्या आपोआप घड्या होतात. प्रत्येक कारखान्यांत प्रत्यहीं हजार मनुष्यें खपतात. एथें स्त्रिया आणि मुलें फार असतात. जें काम पूर्वीं मोठ्या कुशळ कारागिराचें होतें तें हल्लीं अज्ञानी बायका व मुलें यांजकडून करून घेतात. कायहो चमत्कार ! ह्या कारखान्यांत जाऊन उभें राहावें ह्मणजे जिकडेतिकडे बायका व सात आठ व-

षांचीं पोरें यंत्रें फिरवितात, व दुसरें काम करितानां दृष्टीस पडतात. हे कारखाने सुरू झाल्यापासून मराठ्यांच्या. बायका हुशार व उद्योगी होऊं लागल्या. आणि त्यांचा भित्रेपणा जाऊन त्या धीट होत चालल्या आहेत. ह्या कारखान्यांतील सर्व व्यापार वाफेच्या योगानें होतात. हीं यंत्रें चालतानां त्यांचा वेग पाहून एकादेवेळीं मनांत मोठी भीति उत्पन्न होती.

पुण्यांतील ज्ञानप्रकाश वर्त्तमानपत्रांत सन १८५६ त हें पुढील पत्र छापिलें होतें त्यांत ह्या कारखान्याचें सुंदर वर्णन केलें आहे. तें साद्यंत एथें उतरून घेतलें आहे.

मुंबईतील कापसाचें सूत काढण्याचा कारखाना.

कांहीं एक घरगुती कामाकरितां आह्मी मुंबईस गेलों होतों. त्यावेळेस तेथील कारखाने पाहातां पाहातां ताडदेवाजवळ एक कापसाचें सूत काढण्याचा कारखाना आहे तेथें गेलों. तो ज्यावेळेस पाहावयास गेलों त्यावेळेस जो आह्मास चमत्कार वाटला तो सांगतां देखील येत नाहीं. अहो काय सांगावें! आधींतें घर सुमारें ४०० हात लांब, व तेवढेंचरुंद. या सर्व घरभर लहान मोठीं एकसारखीं चक्रें, यंत्रें इत्यादि गरगर फिरत आहेत. त्यांस फिरवायास माणूस नाहीं, आपोआप झपाटा चालला आहे. एका ठिकाणीं कापूस पिंजून त्यांतील मळ बाहेर जाऊन कापूस स्वच्छ होतो. दुसऱ्या ठिकाणीं त्याकापसाच्या शेंकडोशें वाती होत आहेत. तिसऱ्या ठिकाणीं आपोआप लांब व बारीक हजारो सुतें निघत आहेत. याप्रमाणें चमत्कार पाहून चकित झालेले स्तब्ध उभे आहों इतक्यांत, त्या कारखान्याच्या मालकांपैकीं एकानें ही आमची असी अवस्था पाहून आह्माजवळ येऊन आह्मास विचारिलें कीं, गृहस्थहो तुह्मी असे कां स्तब्ध राहिलां आहां ? तुह्मी कोण व कोणत्या ठिकाणचे राहणार ? तुह्मास हा कारखाना पाहण्याची इच्छा आहे असें वाटतें. तर या माझे बरावर. मी तुह्मास सर्व दाखवितों. या प्रमाणें झाल्यावर मग काय विचारता “ आंधळा मागे एक डोळा व देवदेई दोन डोळे ” या प्रमाणें आह्मास झालें. त्या गृहस्थाबरोबर कारखाना फिरत फिरत असतां आह्मी कोण व कोठील राहणारे हें सर्व त्यास निवेदन केलें. तें त्यानें ऐकून आह्मी परस्थ आहों असें जा-

णून कारखान्यांतील वेगवेगळ्या यंत्रांची आह्मास समजूत करून दिली. कायसांगूं या कारखान्यास पांच किंवा दहा लक्ष रुपये खर्च लागला असावा. त्याचा मालक हलका नव्हे आणि तो प्रौढपणानें गर्व न धरितां आह्मा परस्थांचें आगत स्वागत करून आह्मास निर्दोष बुद्धीनें समजावें या साठीं आपण स्वतः आमचे बरोबर सर्व कारखाना फिरला. हा आर्धी केवढा चमत्कार? योग्य कर्मे योग्यासच साधतात.

ह्या गृहस्थानें आह्मास पहिल्यानें एके खोलींत नेलें तेथें पाहतो तंव तीन मोटालीं लोखंडी पात्रें होतीं. त्या एक एकाची लांबी सुमारें १९ हात असेल आणि रुंदी चार हात असेल, असीं आमच्या दृष्टीस पडलीं. यांत अग्नीच्या योगानें पाण्याची वाफ होत होती. ह्या वाफेच्या योगानें एका शेजारच्या खोलींत सुमारें वीस हात रुंदीचें एक मोठें लोखंडाचें चाक फिरत होतें. ह्या गृहस्थांनीं आह्मास असें सांगितलें कीं, वाफेच्या योगानें हें चाक साठ घोड्यांच्या जोरानें फिरत आहे.

पुढें आह्मास त्यानें कारखान्यांतून फिरविलें तेव्हां असें पाहिलें कीं, ह्या मोठ्या चाकाच्या योगानें दुसरीं चाकें फिरून सर्व यंत्रांची गति व सर्व तऱ्हेचें काम आपोआप होत आहे. केवळ दाखलगिरीला मात्र मध्येंमध्यें माणसें होतीं.

एका खोलींत (फ्राईमशीन्) ह्मणून कापूस साफ करण्याची मोठी पेटी होती. तिच्या एके बाजूस गठ्ठ्यांतील कापूस घातला ह्मणजे त्यांतील केर कचरा निराळा होऊन बाहेर निघून त्याची गादी होऊन ती एका लोखंडी दांड्या सभोंवतीं गुंडाळली ह्मणजे ती गादी काढून त्या ठिकाणीं दुसरा दांडा घालीत असत. याप्रमाणें एका दिवसांत स्वच्छ कापसाचीं शेंकडो गुंडाळीं तयार होतात.

हीं तयार झालेलीं गुंडाळीं आतां दुसरे एका मोठे खोलींत जिची लांबी सुमारें ६० हात असेल तींत नेऊन तेथें एके बाजूस मोठाले लोखंडाच्या पेट्यांची रांग होती त्यांत दर एका पेटीचे बाजूस एक गुंडाळें अडकविलेलें होतें. ह्या गुंडाळ्यांतला कापूस हळूहळू त्या पेटींत जाऊन त्यांत बारीक पिंजून दुसरे बाजूनें बाहेर निघून त्याची एका ठिकाणीं सुमारें आंगठ्या इतकी

जाडी वात होऊन एका लोखंडाच्या नळकांड्यांत जाऊन पडत असे. यांत सुमारें ५० किंवा ६० हात लांब वात राहती तेवढी त्यांत आली आणि नळकांडें भरलें ह्मणजे तें काढून त्या ठिकाणीं दुसरें नळकांडें ठेवीत असत. याप्रमाणें आठ नळकांडीं वातीनें भरलीं ह्मणजे त्यांस दुसरे यंत्राजवळ नेत असत. या पेटीस ते "कार्डिंग्मशीन्" ह्मणजे कापूस पिंजण्याचें यंत्र ह्मणत असत. यास कापसाची वात काढण्याचें यंत्र ह्मटलें तरी चिंता नाहीं.

आतां हीं वातीनें भरलेलीं आठ नळकांडीं दुसऱ्या एका यंत्राचे बाजूस आणून त्या आठांतील आठ वाती ह्या यंत्रांत जाऊन त्याची एक मोठी वात होऊन ती कांहीं चक्रांत सांपडल्यामुळें लांबविली जाऊन तिची फिरून आंगठ्या एवढ्या रुंदीची वात होऊन बाहेर पडत असे, ह्या यंत्राचें नांव "ड्रा-इंग् मशीन्" ह्मणजे वात लांबवायाचें यंत्र. याचा उपयोग इतकाचकीं, पिंजण्याचे यंत्रांतून निघालेली वात सारखे जाडीची नसती ती ह्या यंत्रांतून सारखी होती. ही वात तयार झाली, आतां सूतकाढण्यास आरंभ व्हावयाचा, हिचें एकदम बारीक सूत व्हावयास कठीण ह्मणून हिचें पहिल्यानें जाडें सूत काढावयाचें असतें, हें काम "रोविंग् मशीन्" ह्मणजे पीळ पाडण्याचे यंत्रानें होतें.

ह्या यंत्राच्या योगानें ही वात लांबाविली जाऊन तिला पीळ पडून तिची जाडी सुतळी होती. ह्या सुतळीची जाडी सुमारें वाटाण्या इतकी असती. ही सुतळी ह्याच यंत्राच्या योगानें एका वीतभर लांबीच्या चातीवर गुंडाळती. आतां हें गुंडाळें या यंत्रांतून दुसरेकडे बारीक सूत काढण्याचें आहे तिकडे नेतात. ह्या यंत्रांत ती सुतळी एका बाजूनें आंत येऊन लांब होऊन तिचें लांब बारीक सूत होतें, आणि तें एका चाती सभोंवतें गुंडाळतें.

नंतर ह्या चात्या दुसऱ्या एका खोलींत नेऊन तेथें एका हातानें फिरवायाचा राहाट असतो त्या जवळ मांडतात आणि राहाट फिरविला ह्मणजे तें सूत चात्यांवरून उलगडून त्या राहाटा सभोंवतें गुंडाळतें. तें गुंडाळें सुमारें अच्छेर वजनाचें झालें ह्मणजे त्या राहाटांतून काढून घेतात आणि व्यापाऱ्यांस विकितात.

या प्रमाणें चमत्कार तेथील मालकानें आह्मास दाखविला. आह्मां सर्वांस

चमत्कारिक यंत्र सूत काढण्याचें वाटलें- पाहा कीं एका वेळीं एका वाफेच्या जोरानें १६०० चात्या फिरत होत्या आणि प्रत्येक चातीपासून दर तासास सुमारें एक हजार (१०००) हात सूत निघत असे. ह्मणजे सर्व चात्यांपासून एका तासांत सुमारें (१६,००,०००) सोळालक्ष हात सूत निघत होतें. आणि हें यंत्र सुमारें सहातास फिरवितात. तेव्हां रोज सहज या कारखान्यांतून 'अलबत्ता नाहीं तरी एक कोट हात लांब सूत निघतें.

आतां चांगला सूत काढणारा मनुष्य असला तर दररोज हातानें ५०० हात सूत काढलें जातें. तर हा मनुष्य जेव्हां दोन दिवस बसेल तेव्हां हजार हात सूत काढील, आणि दोनशें दिवस बसेल तेव्हां एक लक्ष हात सूत काढील. २०० दिवस ह्मणजे सुमारें पावणेसात महिने झाले. आपण अशी कल्पना करूं कीं सहा महिन्यांत तो एक लक्ष हात सूत काढितो, तेव्हां त्या मनुष्यास एक कोट हात सूत काढण्यास नाहीं तरी ५० वर्षें पाहिजेत. आतां विचार करून पाहा कीं, जेवढें हें मुंबईचें यंत्र एक दिवसांत सूत काढतें तेवढेंच सूत काढण्यास एक माणूस बसला तर ५० वर्षें लागतील. तेव्हां पन्नास वर्षांचें काम ह्या यंत्रानें एकेदिवसांत केलें. तेव्हां या यंत्राची शक्ति किती असेल याचा विचार आमच्या वाचणारांनीं करावा.

ह्या कारखान्यांतील सर्व यंत्रें लावलेलीं नव्हतीं. सुमारें ४ था हिस्सा लावून त्यावर काम चाललें होतें.-बाकीच्या यंत्रांची जुळवा जुळवी कारागीर लोक विलायतेहून आणलेले व त्यांचे मदतीस आपले कारागीर मिळून करीत होते. ह्या कारखान्यांत जातांच राहाट फिरवून सुताचें गुंडाळें करण्याचें काम सर्व कामाठिणी बायका करीत होत्या. दरएक राहाटास दोघांची नेमणूक होती. नंतर जेथें मनुष्याची गरज आहे तेथें तेथें मुलें १४ पासून १७ इतक्या वयाचीं कामें करीत होतीं. सूत तयार होते वेळेस मध्यें धागे तुटले तर तीं मुलें फारच चपलाईनें सांधून घेत होतीं. मुलांनीं खेळूं नये काम बरोबर करावें ह्मणून त्यांच्याच यंत्रांस घड्याळाप्रमाणें एक अपूर्व घड्याळ केलेलें आहे. ज्याचें ज्याचें जेवढेंजेवढें काम तेवढेंतेवढें तें घड्याळ फिरून त्यावरील आंकडे दिसावे. या वरून ज्याच्या त्याच्या कामाप्रमाणें त्यास रोजमुरा मिळायाचा, स-

बव तीं मुलें जीव लावून कामकरीत होतीं. असो हा कारखाना मुंबईच्या एतद्देशीय हिंदु व पारशी लोकांनीं सर्कतीनें उभारिला आहे. यंत्रें व त्या कामांतील वाकबगार गोरेलोक विलायतेहून आणिले आहेत. ह्या व्यापारी मंडळीनें भांडवल ५,००,००० पांच लक्ष रुपये काढिले आहेत. असें आमच्या मित्रानें आह्मास सांगितलें, ह्या कृत्याची मूळ उभारणी कावसजी नानाभाई पारशी यांनीं केली. आणखी एक असीच मंडळी होऊन तिनें त्याच कारखान्याजवळ ह्या कामाकरितां इमारत बांधण्याचें काम चालविलें आहे, असें कळतें.

ह्या शहरांत हल्लीं कारागीर लोकांचा समुदाय वाढत चालला आहे. एथें सूत व विलायती कापड तयार होतें. तसेच मुसलमान व साळवी लोक लुगडीं, खण, पागोट्या, शेले, व धोतरजोडे एथें तयार करितात. लोहार, कांसार, सोनार, सुतार, कुंभार, यांमध्यें ही चांगले कारागीर आहेत. सुतार काम तर एथें उत्तम प्रकारचें होतें, तसें युरोपखंडांतही होत नाहीं. ही कदाचित् अतिशयोक्ति असें वाटेल. परंतु ही गोष्ट खरीआहे कीं, १८५१ त ज्यावेळीं लंडन शहरामध्यें कांचेचें सर्वपदार्थ संग्रहालय बांधून त्यांत पृथ्वीवरील सर्व देशांतील कला कौशल्याचे मासले व अमोलिक पदार्थ जमा करून ठेविले होते, त्यावेळीं राणी महाराजांस बसायास मुंबईहून खुरची नेली होती. आणि तिचें नकशी काम अति उत्कृष्ट होतें. कांहीं वर्षां मागें जनरल बार साहेब इंग्लंडास गेले त्यावेळीं त्यांनीं अबनुसी लांकडाच्या दोन लहान लहान साध्या खुरच्या करून नेल्या होत्या, त्यांस त्यांनीं दोनशें अडीचशें रुपये खर्च केला होता असें ऐकण्यांत आहे. सुमारें पंधरा वर्षांवर एका राजाच्या जांवयास देण्यास एथें पलंग केला होता, तो लोकांस दाखवायास विठ्ठलवाडींत ठेविला होता. हा पाहायास हजारो लोक जात होते. ह्या पलंगाचें काम मोठें नाजूक केलें होतें. व यास पुष्कळ द्रव्य खर्चिलें होतें. तसाच राजे बहादूर गणपतराव गाईकवाड यांसाठीं थोड्या वर्षांवर एक केला होता. तोही पाहायास कोटांत हजारो लोक जात होते. पांचसहा वर्षांमागें कोटांत एका पारशानें बायजाबाईसाठीं एक उत्कृष्ट मेणा तयार केला होता. त्याची किंमत सुमारें

पांच हजार होती. हा पाहायास पुष्कळ लोक जात असत. सन १८५६ त शेतोडीच्या एका ओळींत एके पारशानें दोन लहान खुरच्या तयार केल्या होत्या, त्यांत त्यानें आपली कुशळता फारच दाखविली होती. ह्या खुरच्यांची किंमत तो आठशें रुपये सांगे. सन १८६१ त एका इंग्रजासाठीं एक टेबल् तयार होत होतें. त्यास पांचशें सहाशें रुपये खर्च झाला, असें एका पारशी सुतारानें सांगितलें. लांकूड काम ह्मटलें ह्मणजे बहुतकरून पारशी लोकच करितात. परंतु कांतींव काम गुजराथी लोकांकडून करवून घेतात. एथें चितारी व मातीचीं चित्रें करणारे जिनगर उत्तम प्रकारचे आहेत. रामचंद्र चिंचणकर आणि रामचंद्र झाऱ्या या नांवाचे दोघे गृहस्थ मातीचीं चित्रें करणारे उत्तम प्रतीचे कारागीर होते. त्यांनीं केलेलीं चित्रें इंग्लंडांत देखील पाठविलीं होतीं. वर्षांतून एक दुसरें चित्र केलें तर ते हजार दोन हजार रुपये कमावीत असत. ह्या प्रख्यात कारागिरास देवाज्ञा होऊन पंधरा सोळा वर्षें झालीं.

घांसारी जे अनेक रंगांचे खडे घांसून तयार करितात ते मुंबादेवीजवळ असतात. हे लोक आंगठीवर बसवायाचे खडे, लोलक, लालड्या, पाचा, तपकिरीच्या डब्यांच्या झांकणांवर बसवायाचे खडे व दुसरे अलंकार तयार करितात. सन १८४५ मध्यें अकिक नांवाचा दगड मुंबईंतून दुसऱ्या देशांत ८८,८४४ रुपयांचा पाठविला. हा दगड खंबायताहून एथें येतो.

मुलतानी लोक चंदनी, हस्तिदंती, शिसवी, सफाईदार नकशी पेट्या लहान मोठ्या अशा आकृतीच्या करितात. फार मोठी ह्मटली ह्मणजे हात दीड हात. या पेट्या चमत्कारिक रंगाच्या असतात. व आंतून मखमाल लावितात. कांहीं वर्षांमागें या पेट्या दहा रुपयांपासून दोनशें अडीचशें रुपये पर्यंत किमतीच्या होत असत. परंतु सद्यः पांचांपासून शंभर ऐशीं रुपये किमतीच्या होतात. इंग्रजी लोकांच्या मडमा शिंवण काम ठेवायास व अलंकार घालण्यास ह्या फार पसंत करितात. बहुतकरून त्या लोकांतच यांचा फार खप होतो. असें सांगतात कीं युरोपखंडांत देखील अशा पेट्या होत नाहींत. या पेट्या युरोपांत पुष्कळ जातात.

ह्या शहरांत नव्या गाड्या करण्याचे कारखाने जागोजागीं आहेत. आणि युरोपखंडांत जशा तऱ्हेदार व उंच प्रतीच्या गाड्या होतात तशा एथें तयार होतात. ह्यां शिवाय लंडन शहरांतून पुष्कळ येतात. एक एक गाडी पांच पांच सहा सहा हजार रुपयांच्या किमतीची असते. त्यांस नांवें ही निरनिराळीं आहेत. आणि त्या अनेक रंगाच्या असून रंगविण्यांत इतकी सफाई असत्ये कीं त्यांत आरशासारिखा चेहरा दिसतो. आंत सुंदर, नरम अनेक जातीच्या वस्त्रांच्या गाद्या असून रेशमी व दुसऱ्या उंच प्रतीच्या ऊर्णा वस्त्रांचें अस्तर लाविलेलें असतें. व त्यांस रेशमी गोंडे, झालरी इत्यादि लावून अशा शृंगारलेल्या असतात कीं, त्या पाहून मन दंग होऊन जातें. ह्या गाड्यांचे कारखाने इंग्रज, पारशी व हिंदु गृहस्थांचे आहेत. गाड्यांचीं नांवें येणेंप्रमाणें असतात. बगी, करेती, डेनेट, फेटन, रेकडा, शिग्राम, चारट, ओपनचारट, करिकल, ब्रूहम, क्याब, सोसिबल, इत्यादि. अशा गाड्या सुमारें पन्नास साठ प्रतीच्या मुंबईंत सद्यःदृष्टीस पडतात. पुराणांतरीं चौदा विद्या आणि चौसष्ट कला सांगितल्या आहेत, परंतु मुंबईंत किती विद्या आणि किती कला आहेत यांची संख्याच नाहीं.

अनेक तऱ्हेच्या वस्तु तयार करण्याचे कारखाने ह्या शहरांत जिकडे तिकडे आहेत. त्यांत लोखंडी, तांब्याचे, पितळेचे, शिशाचे, व कथलाचे डागिने तयार होतात. शेतोडींत लोखंडी ओतींव डागिने करायाचा एक मोठा कारखाना आहे. तेथें मोठ मोठाले नळ, कठडे, गरादी, यंत्रें, चाकें व झटलें तें काम तयार होतें. तसाच एक नागपाड्यावर आहे. कांसार, लोहार, सुतार, कांतारी, यांचे कारखाने तर जागोजागीं आहेत. त्यांतून हजारो रुपयांच्या वस्तु तयार होऊन बाहेर पडतात. विलायती कोळसे आल्यामुळें ह्या कारखान्यांच्या मालकांस हें काम सोईवार पडूं लागलें. विलायती कोळसे आगीच्या गाड्यांस, आगबोटींस, टंकसाळींतील, गोदींतील, गनक्यारिएजच्या कारखान्यांतील व सुतारांच्या कारखान्यांतील यंत्रें इत्यादि चालविण्यास मोठेच उपयोगी. ह्या कोळशांवांचून हे कारखाने एक घटका ही चालायाचे नाहींत. विलायती कोळसे प्रतिवर्षीं ह्या शहरांत लाखो खंडी येतात.

आणि ह्यांचा हजारो रुपयांचा व्यापार होतो. हे कोळसे लांकडें जाळून करीत नाहींत. परंतु धातूसारिखे खाणींतून काढितात.

भरत खंडस्थ कवींनीं लंकाधीश रावणाच्या संपत्तीचें वर्णन केलें आहे. " रावणा सारिखी संपत्ति कोणाची ॥ तोही एकलाची गेला अंतीं ॥ " त्यांत असें वर्णिलें आहे कीं, लंकाही सुवर्णपुरी असून रावणाची चाकरी स्वर्गींतील देव करीत होते. त्याच्या दरबारांत ब्रह्मदेव लेखकाचें, वरुण परिटाचें, वायु केर काढण्याचें, अग्नि आचाऱ्याचें, धन्वंतरी वैद्याचें, गणपति गुराख्याचें, इंद्र माळ्याचें, यम पाणक्याचें, कुबेर भांडाऱ्याचें, काम करी. इत्यादि गोष्टी केवळ पुराणांतरील कविलाघवाच्या आहेत. परतु हल्लीं मुंबईमध्यें इंग्रज सरकारच्या दरबारांत ह्या गोष्टी प्रत्यक्ष घडून येतात. पाहा ! अग्नि आणि वरुण किती अचाट कामें करितात. टंकसाळींत नाणें पाडितात. समुद्रांत आगबोटी चालवितात. हजारो लोक बसलेले रथ व लाखो खंडी वजनाच्या ओझ्यानें भरलेल्या गाड्या जमिनीवरून वायु वेगानें ओढीत नेतात. अनेक प्रकारचीं वस्त्रें विणतात व यंत्रें घडितात. अशीं आश्चर्यकारक कामें करितात. सरस्वती तर हातीं पुस्तक घेऊन अष्टौप्रहर त्यांचे दारीं बसलीच आहे. उद्योग तर कमर बांधून रुपयांच्या थैल्या त्यांच्या जामदारखान्यामध्यें नेऊन टाकीतच आहे. लक्ष्मी तर खजिना उघडून द्रव्याचा उपभोग घ्या घ्या ह्मणून त्यांचे पाठीस लागलीच आहे. वायुतर हजारो खंडीचीं जहाजें देशोदेशीं फिरवीतच आहे; व यंत्रें चालवितो. आणि धन्वंतरी तर अनेक तऱ्हेच्या औषधि आणि रसायनें घेऊन घरोघर हिंडत आहे. कुबेर तर द्वीपांतरांतलीं सुवर्ण, हिरे, माणकें, रत्नें आणून त्यांच्या घरांत टाकीतच आहे. सूर्य तर युद्ध सामग्री रथावर रचून पृथ्वीच्या प्रत्येक भागावर त्यांस नेऊन आवडेल तो देश हस्तगत करून घ्या ह्मणून त्यांचें आर्जव करीत आहे. विद्युल्लता तर कमर बांधून जासुदाचें कामकरायास ह्मटल्या पारीं तयार आहेच. यापुढें रावणाचे संपत्तीची बढाई कोठें राहिली ? त्यांचे दरबारांत अग्नि तर केवळ आचाऱ्याचें व वरुण धोब्याचें काम करीत असे. एथें तर ते कोट्यावधि रुपये उत्पन्न करून देतात. लंका जर सुवर्णाची पुरी होती, तर मुंबई ही परीसपुरी ह्म-

णावयास काय भय आहे? पाहा! एकाद्या कवडीच्या औषधापासून ह्या शहरांत शेंकडो रुपये उत्पन्न होतात. कोणी फक्त मातीचा पुतळा करून त्यावर हजार पांचशें रुपये सहज मिळवितो. या पलीकडे सोन्याची ती किंमत कोठें राहिली.!

मुसलमान व दुसरे जरीचें, कलाबतूचें, रेशमाचें, वेलबुट्टी व हरतऱ्हेचें कसबी काम करणारे एथें उत्तम प्रकारचे आहेत. एकाद्या श्रीमंताच्या मुलाच्या झबल्यावर कसब केलें तर त्यावर त्याची मेहनतच शें दीडशें रुपये होती. पारशी व वाणी गृहस्थ कसबी वस्त्रांचे फार शोकी आहेत. कसबी साडया, चोळ्या, शाली, घागरे, टोप्या असे पोशाक एथें पुष्कळ तयार होतात. एका वाणी गृहस्थानें कसबी साडी तयार करवून आंत मोत्यें गुंतविलीं होतीं असें सांगतात.

तसें शिंवण काम ही उंच प्रतीचें होतें. एकाद्या इंग्रजाचा डगला शिंवला तर त्याची शिलाईच पंचवीस तीस रुपये होते. कित्येक हौसदार लोकांनीं एकादा बनातीचा डगला शिंवून घेतला तर त्याची शिलाई दहा पंधरा रुपये सहज दर्ज्यास देतात. कशिदा काढण्याचेंही काम एथें उत्तम प्रकारचें होतें.

एथें हस्तिदंताचा व्यापार पुष्कळ होतो. हें युरोप खंडांत जातें व प्रतिवर्षी शेंकडो खंडी या देशांतही खपतें. वाणी लोकांच्या पाटल्या, मुलांचीं खेळणीं, पेट्या, डब्या, करंडे, बाहुल्या, फण्या असें उत्तम प्रकारचें कांतींव व कोरींव सामान होतें. हे हत्तीचे दांत पांच पांच सहा सहा हात लांब असतात. सुमारें चाळीस वर्षांमागें कोटांतील मांडवीवर एक दांत उतरला होता त्याची लांबी सुमारें १५ हात असून रुंदी सरासरी अडीच विती होती, असें एका वृद्ध गृहस्थानें सांगितलें.

विलायती तऱ्हेचे कागद करण्याचे कारखाने एथें आठदहा वर्षांमागें घालून कागद करण्याचें काम चालविलें होतें. परंतु त्यास खर्चभारी लागून उत्पन्न थोडें होऊं लागलें व उत्तम प्रतीचे कागद निघत नसत. सबब ते कारखाने बंद पडले होते. परंतु तें काम प्रस्तुत चालू केलें आहे. हा कारखाना गिरगांवांत घातला आहे. एथें मोठीं यंत्रें असून चिंध्या कु-

जविण्याचीं लांकडी भांडीं व दुसरें सामान पाहाण्याजोगें आहे. एथें वाफेचें यंत्र आहे. याचे कारभारी रा. बाबाजी काशिनाथ हे आहेत. व हा कारखाना यांनींच उपस्थित केला आहे. एथें अमदाबादी जाडेकागद तयार होतात. माहिमास एक कागदाचा कारखाना चालू आहे, तेथें साधारण प्रतीचे इंग्रजी कागद तयार होतात.

एथें कांच तयार होत्ये, परंतु एथील लोकांस तो रांधा बरावर करितां येत नाहीं, सबब ती कांच हिरवट असती. व जीं गलासें व दुसरीं भांडीं करितात तीं पातळ असून किंचित् वजन अधिक झालें किंवा दिव्याचा ताप जाजती लागला कीं लागलींच फुटून जातात. असीं गलासें आतां एथें बहुतकरून होत नाहींत. कारण चिनाहून व युरोपाहून बिलोरी काम एथें पुष्कळ येतें, व स्वस्थ सांपडतें. परंतु गांवठी बांगड्या एथें तयार होतात; त्या बहुधा बाहेर गांवांतून येतात.

भेंडीबाजार व डोंगरी एथें तेलाचे घाणे पुष्कळ आहेत. हें काम बहुतकरून मुसलमान लोक करितात. भेंडीबाजाराच्या लगत्यास तेलाचे पुष्कळ घाणे आहेत. ते लोक खोबऱ्याचें, करडीचें, तिळांचें, भुंयमुगांचें, एरंड्यांचें असें अनेक जातींचें तेल काढितात; परंतु खोबऱ्याचें तेल फार काढीत असतात. तीन मण खोबऱ्यांत १० पक्के शेर पाणी घातलें तर त्यापासून दोन मण तेल निघतें. खोबऱ्याची पेंड निघती, ती गाईंस, ह्मशींस व बकऱ्यांस घालायास खपती. या शिवाय मोटीवर एका इंग्रजानें तेलाचा कारखाना घातला आहे. तसा एक माहिमासही आहे. ह्याखेरीज हजारोखंडी अनेक जातींचें तेल गांवोगांवांहून मुंबईस येतें. खोबऱ्याचें पुष्कळ तेल इंग्लंडास जातें. मुंबईंत तेल येतें त्याचा एक तृतीयांश इंग्लंडास जातो, अस्ता आकार केला आहे.

विलायती साबण व मेण करायाचे कारखाने एथें पुष्कळ आहेत. उत्तम तऱ्हेच्या मेणबत्त्या गोंव्याचे किरिस्तांव लोक करीत असतात. व एक दोन इंग्रजांनीं चिंचपोकळी व माहीम एथें मोठे कारखाने घातले आहेत. तेथें विलायती व कपरवंजी साबण तयार होतो. व ह्या कारखान्यांत अनेक जातींच्या मेणबत्त्याही तयार होतात. मेणबत्त्या कोची व

गोमांतक एथून पुष्कळ येतात. कांहीं वर्षांमागें कपरवंजी साबणाचे कारखाने एथें पुष्कळ होते. पूर्वीं साबणास हिंदुलोक शिवत नसत. परंतु आतां थोडे शिवतात. तथापि बहुतेक ब्राह्मण व दुसऱ्या जातींतील लोक साबणास शिवलें असतां अंघोळ करितात. कित्येक सोवळ्या बायका कोणाच्याहातीं साबणाची वडी पाहिली असतां कुजलेल्या मासळीपेक्षांही अधिक वीट मानितात !

हल्लीं मुंबईंत इंग्लंड देशांत आहेत तसे धुराचे दिवे सुरू करण्याची मसलत चालली आहे. हें काम मि० फोर्जेट यांनीं मनावर घेतलें आहे. तर हें ते लवकरच पार पाडतील असें दिसतें. मग काय विचारता ! मुंबईची रचना परिपूर्ण झाली असें समजावें. ह्या शहरांत कोणत्याही कारखान्याचा उपक्रम काढायाची मात्र खोटी. तो उपस्थित केला असतां कोठून तरी सिद्धीस जातोच. एथील लोक धनिक असल्यामुळें त्यांस कोणत्याही कामास हात घालणें भारी पडत नाहीं. हांहां ह्मणतां लाख दोन लाख रुपये जमवून कामाचा उलगडा होऊन जातो. आणि हें काम सिद्धीस जावें असें सरकारच्या मनांत ही आहे असें वाटतें, कारण सरकारांतून जस्टिसिस आफ् धि पीस, शहराचा बंदोवस्त ठेवणाऱ्या मंडळीस लिहून आलें आहे कीं हें काम चालू करण्यास दीड लक्ष रुपये काढून हें काम प्रथम सुरू करावें.

ह्या शहरांत प्रतिवर्षीं लाखो रुपयांची दारू युरोप खंडांतून येती व या देशांतही अनेक प्रकारांची तयार होत असती. माड, शिंदी, ताड, वगैरे यांपासून मुंबईमध्यें दारू करितात. दारूच्या भट्ट्या कांहीं वर्षांमागें एथें पुष्कळ होत्या, परंतु हल्लीं दारूच्या कांहीं भट्ट्या उरणास व कांहीं माहिमास आहेत. किरकोळ दारू विकणाऱ्या पारशांचीं व भंडारी लोकांचीं दुकानें तर चार चार हातांच्या अंतरावर सर्व शहरभर पसरलीं आहेत. या शिवाय कोटांत पारशी व इंग्रज लोकांच्या वखारी आहेत त्यांत अनेक तऱ्हांचें मद्य एकठोक विकतात. किरकोळ दारू विकण्याचीं जीं पिठीं आहेत त्यांस सरकारांतून पट्टा घ्यावा लागतो. जसी जसी कमाईची जागा असेल ती ती प्रमाणें स-

रकारास सालिना शंभरांपासून पांचशें सातशें रुपये पर्यंत द्यावे पडतात. हें दारूचें प्रकरण इंग्रज सरकाराच्या कारकिर्दीपासूनच माजलें आहे असें ह्मणतात. इंग्रज लोकांत मद्याचा खप फार आहे हें खरें आहे. परंतु याचा प्रतिबंध करणें त्यांस योग्य आहे. इतिहासांत एके ठिकाणीं असा लेख सांपडतो. अकबर बादशहानें आपल्या राज्यांत मद्य विकण्याचा फार प्रतिबंध केला होता; परंतु जेव्हां इंग्रज येऊन सुरतेस राहिले तेव्हां त्यानें इंग्रज लोकांस मात्र मद्य विकण्याची व सेवन करण्याची परवानगी दिली. आणि तो असें ह्मणाला. "जसे मासे पाण्यांत उत्पन्न होऊन त्यांत वास करितात, त्याचप्रमाणें इंग्रज हे मद्यावर वाढले आहेत, आणि जर तो पदार्थ त्यांस मिळाला नाहीं तर त्यांची हानि होईल." असे याचे विचार होते.

मुंबईंत अफिणीचा व्यापार प्रतिवर्षीं कोट्यावधि रुपयांचा होत असतो, हा व्यापार ह्मटला ह्मणजे एक जुगारच आहे. अफिणीचा सट्टा करणारे मारवाडी, वाणी, पारशी असे पुष्कळ व्यापारी आहेत. व प्रतिदिवशीं यांत ते लाखो रुपये कमावितात व गमावितात. प्रतिवर्षीं हजारो पेट्या चिनास जातात. सन १८६१ सालीं मुंबईंत ४५,००० पेट्यांचा व्यापार झाला. ह्या एका पेटीस पंधराशें रुपये पडतात. ह्या दर पेटींत साडेतीनमण अफीण असती. आणि ह्यांपासून जकातीबद्दल लाखो रुपये उत्पन्न होतात. अफिणीच्या दर पेटीवर जकात पूर्वीं ६०० रुपयेहोती, परंतु १८६१ च्या अक्टोबरापासून ७०० रुपये केली आहे. परचुरण अफीण विकायास सरकारांतून पट्टा घ्यावा पडतो आणि त्या प्रीत्यर्थ सरकारास सालिना ८० रुपये द्यावे पडतात. असीं दुकानें एकेचाळीस आहेत. ह्याशिवाय अफीण ओढण्याचीं दुकानें चिनीलोकांनीं काढलेलीं रस्तोरस्तीं पुष्कळ आहेत. यांपासून लोकांची पुष्कळ नासाडी होत आहे. कित्येक तरुण मुलें बहकून गेलीं व त्यांच्या संसारांची धूळधाणी जहाली. याप्रकारें अफीण ओढतात त्यास चंडोल असें ह्मणतात. हा ओढायाचें एकदां व्यसन लागलें ह्मणजे तें एकाएकीं सुटत नाहीं, आणि तेणेंकरून शरीर, बुद्धि, आणि द्रव्य यांचा समूळ नाश होतो. यास्तव आईबापांनीं मुलांस असीं व्यसनें नलागण्यासाटीं मृत्यूपेक्षांही अधिक जपलें पाहिजे. कित्येक

लोकांचें असें ह्मणणें आहे कीं, इंग्रज लोक आल्यापासून हिंदुलोकांस मद्य पिण्याचें व्यसन जडत चाललें आहे. हीगोष्ट मोठी दुःखाची आहे कीं इंग्रज सरकारासारिखें सुधारलेलें सरकार कैफी पदार्थांचा प्रसार करण्यास लोकांस एवढी मोकळीकदेतें. हिंदुलोकांमध्यें जरी मद्यसेवन करण्याचा मोठाच प्रतिबंध आहे, तरी मुंबईमध्यें शूद्र व कित्येक दुसऱ्या जातींचे लोक मोकळेपणें तिचा उपयोग करितात. गांजा ओढणारे व भांग पिणारेही लोक मुंबईमध्यें बरेच आहेत. तंबाखू, तपकीर, व गांजा विकायासही सरकारांतून पट्टा काढावा लागतो. तंबाखूच्या गाद्या मुंबईमध्यें ३५० आहेत, तशींच पानसुपारीचीं दुकानें सर्व शहरभर सांपडतात. मुंबईंत गांवठी तंबाखू भडोच, सुरत, धारवाड, मिरज, सिंध इत्यादि देशांतून येतो. यांत मिरजी तंबाखू उत्कृष्ट मानिला आहे. परंतु उंच प्रतीचा तंबाखू व तपकीर युरोप व अमेरिका खंडांतून येतात. आणि हा तंबाखू तऱ्हेतऱ्हेचा असतो. वेणीदार, दोरीसारखा, भाकरीसारखा, केसरासारिखा असतो. याचा रंग काळा काजळासारखा असून तो नरम असतो. तशीच तपकीर रफी, मेकोबा, पुर्तुकाली, अशानांवांची असती. मेकोबा तपकीर दहा बारा रुपये रत्तल खपती.

मुंबईंत पानसुपारीचीं दुकानें चार चार हातांच्या अंतरानें आहेत. कोणी आपल्या घरीं श्रीमान् व स्नेही आला तर त्याचा सत्कार करणें झाल्यास त्यास प्रथम पान सुपारी देतात. कोणी तंबाखू पिणारा असला तर त्यास गुडगुडीची मेजवानी होत्ये. परस्परांस तपकिरीची चिमूट देणें हें तर स्नेहवृद्धीचें उत्तम लक्षण मानितात! कोणी रस्त्यांत स्नेही भेटला ह्मणजे डबी उघडून त्याजपुढें केली ह्मणजे त्याचा मोठा सत्कार केलासा झाला! मग तो त्याचा उपयोग करो किंवा रस्त्यांत फेकून देवो. स्नेहरक्षण करण्यासाठीं चिमूट घेतलीच पाहिजे!

एथें पानसुपारी खाण्याचाही नाद लोकांस अतिशय आहे. एक एक मनुष्य दिवसास दोन दोन चार चार आण्यांचीं पानें खाणारा सांपडेल. पूर्वीं हीं पानें मांडव्याहून हिरवीं येत, मग तीं पिकवून विकीत. हीं पक्कीं पानें पाव आण्याचें एक या दरानें देखील विकीत. सुपारी एथें

देशोदेशांतून येते. चिकणी, बरडी, बेडी, पांढरी, अशा हींत जाति आहेत. श्रीवर्धनी पांढरी सुपारी उत्तम प्रतीची असून ती कापून तयार करण्याची सफाई एथें मोठी. ही तीन चार तऱ्हांनीं कापितात, एक केशरा सारिखी बारीक करितात. दुसरी किंचित् जाड असती. तिसरी कांद्याच्या साला इतकी पातळ असती. अलीकडे पक्कीं पानें पुण्याहून येतात. आणि बहुतेक हींच खातात. एथेंही माहिमास पानें लावितात व सुपारी पिकती. तांबडी फुलबरडी सुपारी वसईहून येती ती फरमाशी असते. एथें प्रतिवर्षीं सुमारें लाख दोनलाख रुपयांचीं पानेंच खपत असतील.

मुंबईंत अनेक प्रकारांचे अमली पदार्थ जागोजागीं विकीत असतात. अफिणीचेच दहा पंधरा तऱ्हांचे कैफ असतात. गोळी, मदत, फरमीशन, चंडोल, कुसुंबा इत्यादि. आतां दुसऱ्या जातींचे कैफ माजूम, बचनाग, लुडगी, भांग, गांजा इत्यादि. कोणी कोणी सोमलाचा देखील अमल खाणारे बैरागी आहेत. ह्या कैफामुळें कित्येकांचीं शरीरें जळून जाऊन बुद्धिभ्रष्ट झाले आहेत.

ह्या बेटांत अनेक चमत्कार आहेत, तसींच आति भयंकर दुर्व्यसनयुक्त स्थळेंही आहेत. एथें चंडोलखाने आहेत ह्मणून सांगितलें आहे, परंतु याचें यथातथ्य वर्णन करावयास कोणी तरी यमपुरी पाहून आलेला असामी असला पाहिजे. या स्थळांतील अधिकारी चिनीलोक, जे अफीण खाण्यांत प्रवीण व मोठे मोठे कैफ करून पचविण्यास समर्थ तेच असतात. चंडोल ह्मणून अफिणीच्या तयार केलेल्या गोळ्या असतात. त्या चिलमींत घालून ओढितात. ह्या चिलमी व गुडगुड्या एका तऱ्हेच्या असतात. ह्या चिलमींत विस्तव घालीत नाहींत, परंतु तुपांत भिजिवलेला कांकडा पेटवून डाव्या हातांत घेतात आणि त्या चिलमीवर जी गोळी ठेवलेली असते तीस लावून मोठ्यानें झुरका घेतात. चंडोल पितेवेळीं आडवें पडावें लागतें, म्हणून ह्या जाग्यांत जिकडे तिकडे आबड धोबड बांक, खाटा व चोपाया घातलेल्या असतात. आणि जाड्या भरड्या हांतऱ्यां घालून त्यांवर, मुसलमान, ब्राह्मण, परभू, शेणवी, सोनार, भाट्ये असे अठरापगड जातीचे चंडोलउपासक हातपाय ताणून पडलेले असतात. कोणी डोळे वटारिलेले असतात, कोणी ओकतात, कोणाच्या तों-

डावर माशा बसलेल्या असतात, कोणी खोकतात, कोणी तोंड वेडें वाकडें करितात, कोणी उसाची गंडेरी चोखितात, कोणी सिताफळाच्या बिया तोंडांत घालितात, कोणी केळीं खातात, कोणी घेरी येऊन पडले आहेत असें दृष्टीस पडतें. या जाग्यांत जिकडे तिकडे केर व कचरा पडलेला असून सर्व गोष्टींनीं हा मळीण असतो. आणि जे लोक या कैफाच्या स्वाधीन झालेले असतात ते निस्तेज व भयंकर दिसतात. पंधरा सोळा वर्षांच्या वयाचा भरज्वानींत आलेला मुलगा वर्ष सहा महिने चंडोल ओढायास लागला ह्मणजे त्याची अवस्था जरत्कारूसारिखी होत्ये. बहुधा यांची मुद्रा मृत्यूच्या चित्रासारिखी असती. ओंठ काळे व करपून गेलेले असतात. यांचें तोंड नेहमी कोरडें पडलेलें असतें. ह्या व्यसनांत पडून मुंबईंतील पुष्कळ मुलें संसारसुखास मुकलीं आहेत. ह्या स्थळांत सहज डोकावून पाहिलें असतां अंगीं कंप सुटतो. एथें अनेक जातींचे लोक जेव्हां चंडोल पिऊन गुंगींत येऊन प्रेतांसारिखे चटाईवर पडलेले असतात तेव्हां त्यांस पाहून यमयातनेविषयींचें जें पुराणांतरीं वर्णन केलें आहे त्याचें स्मरण होतें. यांत इतकाच भेद कीं हे लोक एथें सुखवस्तू जाऊन पडतात. मनुष्य आडमार्गानें जाऊं लागला ह्मणजे त्यास नरक देखील प्रिय होतो! ही किती आंश्चर्याची गोष्ट आहे! इंग्रज सरकार याचा कांहीं बंदोबस्त करील तर बरें.

मुंबईंत पेंढारी, दरोडे यांचें भय हल्लीं नाहीं खरें, परंतु अनेक तऱ्हांच्या धुतारे, तर्कटी व ढोंगी लोकांचें मोठें भय आहे. हे लोक मनुष्यांचा पेंढाऱ्यांपेक्षांही अधिक नाश करितात. पेंढारी एका खेपेस सांपडेल तितकें द्रव्य घेऊन जातात. परंतु हे लोक संपत्ति व बुद्धि यांचा सतत समूळ नाश करितात. हे कोण ह्मणाल तर किमयागर. हे बैरागी, गोसावी, सन्यासी, व फकीर, असतात. हे लोक एथें येऊन मनुष्यास अनेक भुलथापी देऊन किमया करण्याचा नाद लावितात. आणि या छंदांत कोणी एकदां पडला, कीं त्यास तो नाद सुटत नाहीं. हे लोक कोणे समयीं हजार दोनहजार रुपये घेऊन पळून जातात. व अनेक ढोंगें करून एथेंच राहून लोकांच्या द्रव्याचा अपहार करितात. किमयेचें हें केवळ थोतांड आहे. हे लोक लोकां-

स ठकविण्यासाठीं भट्ट्या पेटवून आंत वनस्पतीचा रस घालून त्यांत नजर चुकवून थोडें सोनें टाकून सोनें केलेंसें करून दाखवितात. आणि मग यजमानास भोंदायास लागतात. या शहरांत यांच्या नादास लागून कित्येक सधन लोक फसून भिकेस मिळाले आहेत. तरी लोक सावध होत नाहींत, हेंच नवल वाटतें. याशिवाय हे लोक मोठे दुष्ट असतात. हें किमयेचें वेड पाहून एका सधन पारशी गृहस्थाची सुज्ञ पत्नी असें ह्मणाली "कायहो हे मूर्ख लोक ! किमयागरांच्या नादीं लागून तांब्याचें सोनें करायास शोधितात. हे एवढे ठकतात तरी शुद्धीवर कसे येत नाहींत. किमया कोठें आहे ? किमया ह्मणजे उद्योग. पहा मनुष्य उत्तम प्रकारचा उद्योग करील तर मातीचें सोनें करितो या पलीकडे किमया ती कोठें राहिली.!"

मुंबईंत देशोदेशाहून मेवा मिठाई येते. आणि एथें ही अनेक प्रकारांची मिठाई तयार होती. बर्फी, पेढे, जिलबी, मावा, मेसुर, बासुदी, मलई, साखरफेण्या, बुंदीचेलाडू, पुऱ्या, पापड, भजीं, अशा अनेक तऱ्हांच्या ह्मटल्या त्या मिठाई व पक्वान्नें सांपडतात. याशिवाय निरनिराळ्या जातीच्या लोकांच्या मिठाई व पक्वान्नें करून विकणारे निराळे आहेत. इंग्रजलोकांची मिठाई पांव, बिस्कुटें, वगैरे करणाऱ्या पारशी, इंग्रज व किरिस्तांव लोकांचे मोठमोठाले कारखानें किल्ल्यांत व दुसऱ्या ठिकाणीं पुष्कळ आहेत. यांची मिठाई क्रिस्टमसाच्या दिवसांत व नव्यावर्षाच्या दिवशीं शेंकडो रुपयांची खपत असती. शहरांत सर्व पदार्थ पाहिजे तितका सांपडतो. कोणी पांच दहा वर्षांमागें सहस्त्रभोजन घातलें होतें. त्यास पक्वान्न बर्फी व पुरी केली होती.

फूलवाज्या, अनोंर, चंद्रजोती, बाण, चक्रें, नळे, इत्यादि अनेक जातींची दारू बाजारांत सांपडती, व कित्येक लोक दिपवाळीचे दिवसांत घरोघर करितात. दारूकाम मुंबईमध्यें कांहीं वर्षांमागें उत्कृष्ट प्रतीचें होत असे, परंतु हल्लीं वर्णायाजोगतें होत नाहीं. मेहरबान मौंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्तन् ज्या वर्षीं गव्हर्नराचा हुद्दा सोडून इंग्लंड देशास जायास निघाले त्यावर्षीं एथील लोकांनीं त्यांस मेजवानी केली होती. त्या वेळीं चर्चगेटा जवळ कांपाच्या मैदानांत मंडप घालून मोठा समारंभ केला होता. तेव्हां अति उत्कृष्ट दा-

रूकाम केलें होतें. ह्मास लोक लंका केली आहे असें ह्मणत.

प्रतिवर्षी चीन देशांतून फटाक्या वगैरे दारूकाम हजारो रुपयांचें येत असतें. एथून हजारो रुपयांचा असला माल देशोदेशांत जातो.

एथें लहान सान खुसकी व जळमार्गानें सफरी करण्याचीं साधनें सर्वांस मोकळीं आहेत. आगीच्या गाडींतून काशीपासून रामेश्वरापर्यंत जाण्याची सोई होत चालली आहे. तशाच कराची, सिंध, खंबाईत, सुरत, कर्नाटक, गोवें, वेंगुर्लें, रत्नागिरी, वगैरे ठिकाणीं जाण्यास लहान लहान आगबोटी तयार असतात. त्या महिन्यांतून दोन तीन खेपा बंदरों बंदरीं उतारू घेऊन जातात. ह्या आगबोटी एथेंच तयार होत असतात. यांचें खातें चालविणारी "ओरिएंटल् स्टीम् न्याविगेशन् कंपनी" ह्मणून एक निराळीच मंडळी आहे. ह्या आगबोटींचे कारखाने बहुतकरून पारशी लोक चालवितात. ह्या शहरांत द्रव्य, शरीर, आणि बुद्धि ह्या तीन गोष्टींची मात्र अनुकूलता पाहिजे, ह्मणजे कोणाच्या मनांत पृथ्वीप्रदक्षिणा करून येण्याची इच्छा झाली तर ती ही व अल्पकाळांत सुखवस्तू सिद्धीस जाईल.

सोन्यारुप्याचे अलंकार व जडकाम करणारे सोनार या शहरांत उत्तम प्रतीचे आहेत. एथें तयार केलेल्या जडावाच्या अंगठ्या व दुसरे डागिने युरोप खंडापर्यंत जात असतात. इंग्रज लोकांत सोन्याचीं आभरणें अंगावर घालण्याचा शोक नाहीं. ते एकादी हिऱ्याची अंगठी घातली तर घालितात. व स्त्रियांच्या हातांत एकादें जडावाचें कंकण असलें तर तें शोभेसाठीं एकादे दिवशीं घालतील, परंतु तेंही कोठें विरळा. यांचें भूषण सगळें पोशाकांतच असतें.

भाट्ये, वाणी, कच्छी, मुसलमान, इत्यादिकांच्या स्त्रियांचे डागिने मोठे व आबडधोबड असतात. भाट्यांच्या बायकांच्या पायांत वाळे दहा पंधरा शेर चांदीचे असून विलक्षण थबकड्या आकृतीचे असतात. कोपरापर्यंत सोन्याचे पत्रे मारलेलीं व साधीं हस्तिदंती कंकणें असतात. व सोन्याचे डागिने ही आबडधोबड. नाकांतील वाळी दोनचार तोळे सोन्याची असून तिचा मधला आटा साधारण मुलाच्या करंगळी एवढा जाड असतो. आणि ही वाळी नाकांतून तुटून पडूंनये ह्मणून जिकडेतिकडे रेशमाच्या दोऱ्यांनी बांधितात. सर्व

त्यांचे पोशाक व अलंकार असेच आवड धोबड असतात. मारवाडी लोकांचीं ही भूषणें असींच विलक्षण आहेत.

पारशी लोकांच्या स्त्रिया अलंकार घालितात, परंतु त्यांचे अलंकार मकृथा असून त्यांत कांहीं नाजूकपणा असतो. आणि उत्तरोत्तर तेही खटपट कमी करीत चालले आहेत. या लोकांतील नथी साध्या असतात व कित्येक घालीतही नाहींत. यांमध्यें बायकांच्या पायांत तोडे, अटाशे, तोरड्या व नेपुरें घालण्याचा शिरस्ता नाहीं. पुरुषतर बिलकुल अंगावर अलंकार घालीत नाहींत. कोठें एकादी हिऱ्याची अंगठी घालतील.

परभू, सोनार, शिंपी, सुतार, शेणवी, ब्राह्मण यांच्या स्त्रियांच्या अंगावरील डागिने बहुतकरून सारखेच असतात. परंतु त्यांत थोडे थोडे भेद आहेत. ह्या लोकांस मोठे जाड अलंकार घालण्याचा नाद फार असतो. सुरेख व नाजूक अलंकाराकडे लक्ष देणारे कोठें विरळा. हातांत सहा शेरांचे गोट, चार शेरांचे तोडे, दोन शेरांचीं कंकणें, आणि पांच शेरांच्या वांकी असे रांठ डागिने करितात. बहुतेक मुंबईंतील हिंदुलोकांत अलंकाराच्या जाडपणावर दृष्टि असत्ये. शूद्र लोकांच्या स्त्रियांचे बहुतकरून रुप्याचे डागिने, त्यांतही अकटस्य विकटो घांटाचे. कोळी, खारवी, घांटी, कुंभार यांचे अलंकार निरनिराळ्या घांटांचे व आकृतींचे असतात. परदेशी लोकांचे डागिने तर विलक्षणच. यांच्या बायकांच्या नाकांतील नथीचा आटा एकादे समयीं सुमारें अर्ध वीत रुंद असतो. कोठें कोठें असें दृष्टीस पडतें कीं, जेवते वेळीं ह्या बाया वाळीच्या आट्यामधून ग्रास तोंडांत घेतात. जर मुंबईंतील सर्व जातींच्या लोकांचे निरनिराळे अलंकार व जवाहीर एकत्र जमविलें तर त्यांत किमानपक्ष पांच दहा हजार जातींचे अलंकार सांपडतील.

मोटमोठाले पुरुष देखील हातांत वाळे, तोडे, गळ्यांत कंठ्या, गोप, कानांत चौकडे, अशीं भूषणें घालितात. चौकडे गुजर लोकांतच घालण्याचा प्रघात आहे. ते ही चाल थोडी थोडी मोडीत चालले आहेत. परभू, शेणवी, सोनार वगैरे लोकांत पुरुष वाळे, तोडे व दुसरे अलंकार अंगावर घालीत असत. कांहीं वर्षांमागें पाऊणशें ऐंशीं वर्षांचे श्रीमान् पुरुष देखील हा-

तांत चार चार शेरांचे सोन्याचे वाळे व गळ्यांत शेंपन्नास तोळ्यांच्या कंठ्या घालून फिरत व यांत मोठी प्रतिष्ठा मानीत. प्रख्यात धाकजी दादाजी यांच्या हातांत पुष्कळ वर्षेपर्यंत वाळे होते. सुंदरलेहरी ह्मणून एक सधन परभू नेहमी अंगावर अनेक भूषणें घाली. मूल जन्मास आलें ह्मणजे षष्ठीपूजनाच्या दिवशीं त्याच्या हातांत सोन्याचे वाळे, तोडे, आणि कमरेंत सांखळ पाठवावी असी कित्येक मातबरलोकांची चाल आहे. मूल पांच वर्षांच्या वयाचें होण्यापूर्वीं त्याच्या अंगावरील अलंकार सात आठ हजारांचे तयार होतात. अशी मुंबईंतील कित्येक श्रीमंत गृहस्थांची वहिवाट आहे इतकेंच नाहीं, परंतु गरीबलोक देखिल कर्ज वाम काढून मुलांच्या अंगावर डागिने करण्याचा कुलधर्म सोडीत नसतात. असे अलंकार घालण्याच्या चालीमुळें कित्येक अर्भकांचा नाश झाला. कित्येक स्त्रिया प्राणास मुकल्या, व कित्येक कर्जबाजारी होऊन देशधडी झाले. प्रतिवर्षीं अलंकार घातलेल्या मुलांच्या घाताविषयीं पांच चार तरी फौजदारी खटले न्यायाधिशा पुढें तपासायास येत असतात. तरी आमच्या लोकांचें हें खूळ जात नाहीं. ह्या डागिन्यांच्या नादामुळेंच मुलांस विद्वानांच्या पंक्तीस बसविण्याचें कृत्य आह्मांकडून घडून येत नाहीं.

मुलांच्या अंगावर डागिने घातल्यानें किती हानिहोती याविषयीं सरकारी कामगारांनीं, न्यायाधिशांनीं, व विद्वान् लोकांनीं लोकांस उपदेश करून ते सोडविण्यास पुष्कळ प्रयत्न केले. परंतु ते कांहीं गोष्टींत निष्फल झाले. मिस्तर फोर्जेट यांनीं दोन चार वर्षांमागें एक सुंदर मराठी भाषेंत विनंतीपत्र छापून त्याच्या प्रति सर्व बेटांत वांटिल्या होत्या. त्यांत त्यांनीं मुलांवर व स्त्रियांवर अलंकार घातल्यानें किती अनर्थ होतात, तें सुंदर रीतीनें दर्शविलें होतें.

स्त्रिया, पुरुष व मुलें यांच्या अंगावर सोन्यारुप्याचे डागिने घालण्याचा मुंबईंतील लोकांस इतका नाद आहेकीं, एकाद्या पंधरा वीस रुपयांच्या कारकुनाच्या घरचा देवीचा नवस बाहेर निघाला तर यजमानीन बाईच्या अंगावर मण पाऊण मण सोनें असतें. याखेरीज बाकीचें जवाहीर. हे अलंकार बहुधा दहावीस गृहस्थांच्या घरांतून गोळा केलेले असतात. परंतु परक्यास मा-

न त्या बाईच्या श्रीमंती बाण्यावरून हे तिचेच असावे असाभास होतो. कांहीं वर्षांमागें एक नवस काळबादेवीच्या रस्त्यावरून मोठ्या समारंभानें जातअसतां मयत प्रोफेसर हेंडर्सन् यांच्या दृष्टीस पडला. त्यावेळीं त्याबायका मस्तकाच्या केंसापासून पायांच्या अंगठ्या पर्यंत शृंगारलेल्या पाहून तो असें ह्मणाला. "मुंबईंतील साधारण कारकुनांच्या घरीं जितकें सोनें आहे तितकें महाराणी विक्टोरीया हिच्या जामदारखान्यांत देखील नसेल." हा वृथा श्रीमंतीचा डौलच आह्मां हिंदुलोकांस घातक झाला आहे.

प्रकरण ११.

टौनहाल्–रायल् एशिआटिक् सोसायटी–जिओग्राफिकल् सोसायटी–आग्रिहार्टिकल्चरल् सोसायटी–बाँबे आसोसिएशन्–मेक्यानिक्स इ-स्टिट्यूशन्–दक्षिणी भाषेंत पुस्तकें करणारी मंडळी–नेटिव्ह ज-नरल् लैब्ररी व दुसरीं पुस्तकालयें–सर्वपदार्थसंग्रहालय–वि-क्टोरिआ आणि आल्बर्ट म्यूझिअम्–विक्टोरिआ गार्डन्.

सरकारास खर्चांत न पाडतां इमारती व वाडे बांधून शहरास शोभा आणण्यास आजपर्यंत इंग्रज लोकांनीं जे जे उद्योग केले ते स्तुत्य आहेत. अशा कारणांस द्रव्य जमविण्याची त्यांची जी युक्ति ती पाहून मन केवळ दंग होऊन जातें. पाहा ! टौनहालासारिखी विशाळ व उपयोगी इमारत बांधायास यांणीं कोणती युक्ति लढविली. इसवी सन १८११ मध्यें सर जेम्स मेकिंन्टाश् हे लिटररी आणि सायंटिफिक् नांवाच्या एका विद्यासंपादक मंडळीचे अध्यक्ष होते. आणि ही त्यांणींच उपस्थित केली होती. त्यांणीं एथील कित्येक नामांकित गृहस्थांचे सूचनेवरून असा उपक्रम काढिला कीं, मुंबई शहरासारिख्या चढते कळेस आलेल्या शहरांत विद्वान् व संभावित लोकांस सभा भरविण्यास, पुस्तकालयाची स्थापना करण्यास, किंवा प्रसिद्धपणें कोणत्याही नात्यानें सभा भरण्यास एक विस्तीर्ण इमारत असली पाहिजे. परंतु ती उभारायास पुष्कळ द्रव्य पाहिजे. तर यास अशी युक्ति आहे कीं, सरकारी नात्यानें द्रव्यावर सोडती काढाव्या आणि त्या सोडतींच्या चिठ्या विकून त्यावर जो नफा राहील तें द्रव्य ही इमारत बांधायास खर्चावें. त्यांच्या ह्या भाषणास व लाभदायक युक्तीस सगळ्यांनीं माना डोलविल्या. मग सरकारांतून रुकार मिळाल्यावर कांहीं दिवसांनीं पहिली सोडत काढिली. त्यावेळीं पुष्कळ टिकिटा खपल्यामुळें द्रव्य पुष्कळ जमा झालें. व कांहीं टिकिटा विकल्यावांचून मालकांपाशीं राहिल्या होत्या, त्यांपैकीं एकीच्या नंबरास जो मुख्य प-

त्यास साठ हजारांचा लाट तोच आला. व दुसरे एक दोन लहान लहान लाटही घरखाल्यांत आल्यामुळें ह्या मंडळीच्या हातीं पहिल्याच खेपेस लक्ष दीडलक्ष रुपये जमले. यावरून मंडळीस इतका भरंवसा आला कीं, अशा दोन तीन खेपा सोडती काढिल्या असतां जें द्रव्य ही इमारत बांधायास पाहिजे तें जमा होऊन कार्य सिद्धीस जाईल. परंतु दुसऱ्या खेपेस जी सोडत काढिली तीविषयीं लोकांत कांहीं वैमनस्य पडल्यामुळें पुष्कळ टिकिटा खपल्या नाहींत. तथापि त्या प्रसंगींही या मंडळीस सुमारें तीस हजार रुपये नफा झाला. पुढें सोडतीचें प्रकरण बंद पडलें.

पूर्वीं एथें सोडती काढण्याचा व्यापार फार असे, व यांत फार तर्कटें ही होत. कोणी सोन्यारुप्याच्या डागिन्यांवर, कोणी जरी साड्या, लुगडीं व पागोटीं यांवर, कोणी घरांवर, वाड्यांवर, घड्याळांवर, पैशावर अशा झटल्या त्या मालावर सोडती काढीत. यांत एकाचे दोन इतका नफा होत असे, ह्मणून लोक या धंद्यावर तुटून पडत. कधीं कधीं सरकारी सोडती निघत. यांत हजारो लोकांच्या द्रव्याचा नाश होऊन एकाद्या कोणास तरी लाभ होई. हा धंदा जुगाराचाच प्रकार आहे, असें लक्षांत आणून हल्लीं सरकारानें बंद केला. यामुळें लोकांचें पुष्कळ कल्याण झालें. कित्येक सोडती भरण्याची चट लागून जमीनदोस्त होत.

सुमारें वीस वर्षांमागें (सन १८४० च्या सुमारास) एका गरीब गुजराथी कुंभारानें सोडतींत सवाशें रुपये भरले होते, त्यास पाऊण लक्ष रुपयांचा लाट आला. परंतु तो मनुष्य अविचारी आणि उडाऊ असल्यामुळें तें त्याचें सर्व द्रव्य वर्ष दीड वर्षाच्या आंत जाऊन तो कर्जबाजारी झाला. आणि शेवटीं पंचवीस तीस रुपयांच्या देण्यासाठीं तुरुंगांत जाऊन पडला. आणि हाल अपेष्टा होऊन तो अल्पकाळांतच मरण पावला. अशा प्रकारानें प्राप्त झालेल्या द्रव्याचा परिणाम बहुधा असाच होतो. इंग्रजींत अशी एक ह्मण आहे. " वर्षाच्या आंत श्रीमंत होतो तो सहा महिन्यांपूर्वीं भिकारी होतो."

अणखी एक गोष्ट या सोडती प्रकरणीं ऐकण्यांत आली. परंतु ती केव्हां

घडली हें कांहीं बराबर समजत नाहीं. एका भंग्यास एक लक्ष रुपयांचा सोडतीचा लाट आला. आणि जेव्हां तो तें द्रव्य आपल्या स्वाधीन करून घेण्यास किल्ल्यांत गेला, तेव्हां त्या रुपयांचे तोडे पाहून त्याला हर्षवायु झाला आणि लागलाच मरण पावला. रुपयांचे तोडे व घरदार जिकडच्या तिकडेसच राहिलें. एकादेवेळीं एकदम श्रीमंत होण्याचे प्रयत्न केले असतां त्याचा परिणाम या प्रकारचा होतो.

कंपनी सरकाराकडून टौनहाल् बांधण्यास जागा मिळाल्यावरून हा वाडा कोणत्या प्रकारचा असावा याचा नकाशा काढिला. व इंजनेर वगैरे जमवून सर्व तयारी केली. आणि जरी द्रव्य विपुळ नव्हतें तरी त्या वाड्याचें काम सुरू केलें. कंपनी सरकारानें ह्यास १०,००० रुपये वर्गणी दिली आणि हें काम सन १८२१ माहे सेप्टेंबर या महिन्यांत सुरू केलें. ह्या कामाची चौकशी करण्यासाठीं सरकारानें कपतान हाकिन्स यास नेमिलें होतें.

पुढें सन १८२३ त ह्या मंडळीची खर्ची खुटली आणि जरी ह्या इमारतीस यांणीं सुमारें दोन लक्ष रुपये खर्चिले होते तरी दुसरे अजमासें तीन लक्ष रुपये खर्च होतील तेव्हांच ही पुरी होईल असा निर्णय झाला. त्यावेळीं हें काम कंपनी सरकारानें मनावर घ्यावें असें मंडळीनें बोलणें लावल्यावरून कंपनी सरकारानें लंडन शहरांतील मुख्य कोर्टआफ् डैरेक्टर्स यांस लिहून कळविलें. त्यास त्यांनीं असें उत्तर दिलें कीं त्यांतील बहुतेक जागा सरकारी हपिसें घालायास देण्याकरितां हे गृहस्थ कबूल असले तर तें काम पत्करून ही इमारत पुरी करावी. असा करार झाल्यानंतर कंपनी सरकारानें ह्या कामाचा पत्कर घेऊन ह्या प्रीत्यर्थ द्रव्य खर्चायाचा निर्धार करून सन १८२६ सांत काम सुरू केलें आणि ही इमारत सरासरी तडीस नेली. परंतु ज्या रीतीनें पूर्वीं बेत केला होता त्यारीतीनें ही इमारत तयार झाली नाहीं. तींत कांहीं व्यंग पडलें. ही इमारत २६ फुटी लांब आणि १०० फुटी रुंद आहे. ही इमारत तयार होण्यास १५ वर्षें लागलीं. हिच्या सदरेच्या दक्षिण भागीं मौंटस्टुअर्ट एलफिन्स्तन् साहेबाचा पुतळा आहे, व उत्तरेस सर जान् माल्कम् व नामांकित व्यापारी सरचार्ल्स् फार्बस् या साहेबांचे पुतळे आहेत. व त्यां-

च्या समोर सर जमशेटजी जिजीभाई ह्या कीर्तिमान्, दानशूर, व प्रख्यात व्यापाऱ्याचा पुतळा आहे. व दुसरे दोन नामांकित इंग्रजांचे आहेत. ही इमारत तयार करण्यास सगळे पांच लक्ष रुपये खर्च झाले. त्यांपैकीं कंपनी सरकारास ३,८६,१६५ रुपये खर्चावे पडले. व बाकीचे पहिल्या मंडळीनें खर्चिले होते.

एथें कौन्सल, दरबार व दुसऱ्या सरकारि व सावकारी नात्यानें सभा भरत असतात. यांत जागोजागीं सरकारि हापिसें आहेत. व दुसऱ्या परोपकारी मंडळ्यांचीं स्थानें आहेत. ही इमारत कर्नल कौपर आणि कर्नल वाडिंग्टन् ह्या कुशळ इंजनेरांनीं सिद्धिस नेली.

आग्रिहार्टिकल्चरल् सोसायटी व जिओग्राफिकल् सोसायटी या प्रख्यात दोन मंडळ्यांचीं हापिसें टौनहालांत आहेत. आग्रिहार्टिकल्चरल् सोसायटीचा उद्देश हा आहे कीं, माळ्यांस बागेचें कामचांगल्या प्रतीचें शिकवावें; युरोपखंडांत व इतर देशांत अनेक तऱ्हांच्या नवीन वनस्पती आहेत त्यांचें बीं आणून विकावें. या परोपकारी कृत्यावरून युरोपखंडांतील वनस्पति या देशांत पुष्कळ होऊंलागल्या. मोठमोठाले रमणीय बाग तयार होऊं लागले. कोब, सालिट, फ्रेंचबीन्स, सलगम, आलकोल, फूलकोब, पार्स्निप, लूसर्न इत्यादि युरोपखंडांतील भाज्यांचें बीं ही मंडळी युरोपखंडांतून आणून विकते. व कोणी माळी उत्तम प्रकारचीं फळें व नवीन वनस्पति लावून तिची चांगली मरामत केली तर त्यास हरप्रकारें मदत करीत असे कांहीं वर्षांमागें कोणी माळ्यास बैलांची जोडी, कोणास विलायती नांगर, कोणास विलायती थेंगडी, कोणास दुसरीं आउतें असें बक्षीस देत असत. परंतु हल्लीं त्यांणीं हें उत्तेजन देणें बंद कां केलें तें समजत नाहीं.

जिओग्राफिकल् सोसायटीचा हा उद्देश आहे कीं, भरतखंडांत ज्याज्या ठिकाणीं नवीन गोष्टी घडून आल्या असतील व जमिनीसंबंधी कांहीं नवा प्रकार घडून आला असेल त्याचें वर्णन करावें व नवीन धातूंच्या खाणी, वनस्पति, जनावरें, वगैरे यांचा शोध करून त्यांचा वृत्तांत लिहून सभेपुढें वाचावा. त्यांचे मासले आणून सभेच्या हपिसांत जमवावे आणि असे तयार झा-

लेले वृत्तांत एकत्र करून त्यांचें पुस्तक प्रतिवर्षीं छापावें. त्या मंडळीच्या खात्यांत अनेक तऱ्हांच्या पदार्थांचें सांठवण करून ठेविलें आहे. ह्या सभेचे सभासद इंग्रज व एतद्देशीय विद्वानांपैकीं पारशी व हिंदु बरेच गृहस्थ आहेत. ह्या सभांकडून शिल्पशास्त्रास व कृषिकर्मास मोठी मदत झाली.

टौनहालाच्या उत्तरेकडील दरवाजानें वर जावें ह्मणजे पुढच्या विस्तीर्ण भागांत प्रख्यात "धि बांबे ब्रांच आफ् धि रायल एशियाटिक् सोसायटी" नांवाचें प्रख्यात पुस्तकालय आहे. मुंबईंतील अनेक चमत्कारिक स्थळें व वस्तु पाहून जो आनंद होतो, त्याच्या सहस्रपट हें पुस्तकालय पाहिल्यानें होतो. ह्या पुस्त कालयांत जाऊन मध्यभागीं उभेंराहून चहूंकडे दृष्टि फिरवून पाहावें; ह्मणजे वरखालीं, आसपास, जिकडे तिकडे अनेक भाषांच्या ग्रंथांच्या रांगा रचलेल्या दृष्टीस पडतात. एके बाजूस संस्कृत पुस्तकांचा ढीग केलेला आहे. दुसऱ्या बाजूस मराठी, गुजराथी, अरबी, हिंदुस्थानी, कानडी, अशा भरत खंडांतील अनेक भाषांतील हजारो ग्रंथ दृष्टीस पडतात. एके कोठडींत अनेक तऱ्हांच्या पुरातन वस्तु ठेविल्या आहेत. इंग्रजी ग्रंथांची संख्या पाहून तर नवीनच जाणाऱ्याचें मन चकभूल होऊन जातें. या पुस्तकाळयांत सुमारें एक लक्ष लहान मोठे असे ग्रंथ आहेत. आणि यांची देखरेख ठेवण्यासाठीं पांच दहा मनुष्यांची नेमणूक केलेली आहे. ह्या पुस्तकालयाच्या वर्गणीदारांस तेथें बसून ग्रंथावलोकन करण्यासाठीं सर्व प्रकारची सोई केली आहे.

आतां पाहा! हे इतके अनेक विषयांवर ग्रंथ रचण्यास त्याच्या प्रत्येक कर्त्यास किती श्रम पडले असतील. त्यांला किती रात्री जागरण करावें पडलें असेल? किती वर्षेपर्यंत अध्ययन करावें लागलें असेल? किती काळपर्यंत प्रापंचिक सुखाचा त्याग करावा पडला असेल? किती द्रव्य खर्चावें लागलें असेल? व शरीराचे किती हाल करून घ्यावे पडले असतील? हें कोणाच्यानें सांगवेल. कारण एक विद्वान् असें ह्मणतो.

॥ विद्वानेवविजानाति विद्वज्जनपरिश्रमं ॥
॥ नहिवंध्याविजानातिगुर्वींप्रसववेदनां ॥

एका प्राकृत कवीचें असें ह्मणणें आहे.

समुद्रांतमासा निद्राघेतोकैसा ॥
जावेंत्याच्यावंशा तेंव्हांकळे ॥

ज्या ज्या विषयावर आपणास ग्रंथ पाहिजे तो तो ह्या पुस्तकालयांत सांपडतो. यास्तव जे विषय निरनिराळ्या स्थानीं आहेत ते ह्या एका ठिकाणीं भरले आहेत, असें ह्मणायास काय चिंता आहे? ह्या पुस्तकालयांत एक लक्ष पुस्तकें आहेत, असें ह्मणतांच आह्मांला एकलक्ष विद्वान् कलाकौशल्यज्ञा त्यांचें व परोपकारी गृहस्थांचें स्मरण होतें. आणि ह्या एक लक्ष समुदायामध्यें कोण कसे होते, त्यांचें आचरण कसें होतें, व एवढें ज्ञान संपादन करून घेण्यास त्यांणीं कोणकोणत्या प्रकारचे परिश्रम केले हेविचार सहज उत्पन्न होतात. एथें जातांच आह्मांस व्यास, वाल्मीक, पराशर, गौतम, मनु, पाणिनि, पतंजल, कात्यायन इत्यादि स्वदेशीय महा विद्वान् पुरुष, ज्यांनीं आपल्या ज्ञानरूप सूर्याची प्रभा सर्व पृथ्वीवर पाडिली आहे, व विद्यारूप अमृत पिऊन केवळ अमर होऊन गेले आहेत; त्यांची स्मृति होती. त्याचप्रमाणें होमर्, हिसियड्, हिराडोटस्, प्लेटो, आरिस्टाटल्, पिथागोरस्, व्हर्जिल, सिसिरो, सेनेका, प्लीनी, बेकन्, न्यूटन्, लाक्, हार्वी, मिल्टन्, शेकस्पियर्, बैरन् इत्यादि परदेशस्थ ग्रंथकारांची व दुसऱ्या नामांकित पंडितांची आठवण पडती, तेणेंकरून विचाररूप तरंगांनीं मन केवळ विस्मित होऊन जातें. जर त्यांच्या ज्ञानाचे ध्वज आमच्या दृष्टीस पडलेनसते तर आह्मांस त्यांची आठवण कोठें पडती? ज्या स्थानापासून एवढे सुखकारक परिणाम घडून येतात त्याची तुलना दुसऱ्या साधारण कोणत्या विषया बरोबर करावी.

ह्या पुस्तकालयाच्या सभासदांचा हेतु केवळ मोठमोठाल्या ग्रंथांचा संग्रह करून पुस्तकालय सुशोभित करून ठेवावें इतकाच नाहीं. परंतु त्यांचा मोठा स्तुत्यउद्योग हाच आहे कीं, एशियाखंडाच्या प्रदेशांत पुरातन शिलालेख, ताम्रपट व जें जें पुरातन काळांतील कलाकौशल्यासंबंधी सांपडेल, त्याचा संग्रह करणें व त्याजवर विचार करणें ह्या कामाचा विडा ह्या सभेनें उचलला आहे. याचप्रमाणें पुरातन काळीं भरतखंडांत जे जे शककर्ते व दुसरे राजे झाले त्यांचा शोध लावण्याप्रीत्यर्थ शेंकडो वर्षांमागील

नाणें, शिक्के, मुद्रा अशा जमा करून ठेविल्या आहेत. व त्यांजवरून कित्येक राजांचे कारकिर्दींचा ठराव केला आहे. शेंकडो रुपये खर्चून पुरातन लिपींचा शोध लावून त्या अर्थासुद्धां सभेच्या वार्षिक इतिहासांत छापून त्यांचा प्रतिवर्षीं एक ग्रंथ तयार करितात. या कामावर ५० रुपये दरमहा देऊन सरकारचे मदतीनें एक शास्त्री ठेवून हें काम प्रख्यात विद्वान् डाक्टर विलसन् यांजकडे सोंपिलें होतें. आणि ह्या प्रीत्यर्थ सरकारानें आजपर्यंत पंचवीस तीस हजार रुपये खर्चिले. विद्वान् इंग्रज लोक ज्या ज्या देशांत आपल्या हुद्यावर जातात तेथें याप्रकरणीं नवीन शोध करून जोकांहीं नूतन विषय सांपडेल त्यावर निबंध रचून तो या सभेकडे पाठवून देतात. तो सभेपुढें वाचल्यानंतर पुस्तकांत छापवितात. अशी त्यांची वहिवाट पुस्तकालय स्थापित झाल्यापासून आजपर्यंत कांहीं विक्षेप आल्यावांचून सुरळीतपणें चालली आहे. एशियाखंडांतील शोध या नांवाचीं या पुस्तकालयांत जीं पुस्तकें आहेत, त्यांत भरतखंडांतील राजे रजवाडे, देवालयें, पुरातनलिपि यांजवर सुरस निबंध सांपडतात. आमच्या कित्येक राजे लोकांविषयीं कांहींच वास्तविक वृत्तांत सांपडत नसे; तो हल्लीं या परोपकारी मंडळीच्या योगानें आह्मांस समजला. हे तिचे आह्मांवर किती उपकार झाले? असे या पुस्तकालयाच्या संबंधानें उपयुक्तविषयांवर ग्रंथ निघतात. प्रतिवर्षीं इंग्लंड देशांत उत्तम प्रकारचे नवीन ग्रंथ होतात त्यांपैकीं ५,००० रुपयांचे ग्रंथ खरीद करून पाळी पाळी प्रमाणें सभासदांस वाचायास द्यावे, व मासिक, त्रैमासिक पुस्तकें, व वर्त्तमानपत्रें विकत घेऊन पुस्तकालयांत सभासदांसाठीं संग्रह करावा असा या सभेचा नियम आहे. पाहा! ह्या त्यांच्या वर्णनीय कृत्यावरून ते स्वतः विद्वान् होऊन दुसऱ्यांसही विद्येची अभिरुचि लागण्याचें साधन करून ठेवितात. ह्या पुस्तकालयांतील पुस्तकांची संख्या उत्तरोत्तर वाढत जाती. हें उपस्थित झाल्यावर कांहीं वर्षांनीं त्यांतील सर्व पुस्तकांचें अनुक्रमानें फेरिस्त (नामावलि) छापून तयार करावें असा ठराव झाला, त्यावेळीं हें काम मयत जनरल् व्हान्स केनडी यांणीं यत्नकरून मोठ्या चार्तुर्यानें सिद्धीस नेलें. ह्या फेरिस्ताचीं दोन मोठीं पुस्तकें छापिलीं आहेत. हें काम कर-

ण्यास मोठाविद्वान्, चतुर व किमानपक्ष पांच सहा भाषा पक्क्या जाणणारा पाहिजे. हे सर्व गुण जनरल् केनडी यांमध्यें जागृत होते. हल्लीं पुस्तकांची संख्या वाढल्यामुळें नवीन फेरिस्त तयार करण्यासाठीं एक हजार रुपये खर्चावे असें ठरविलें होतें. परंतु केनडी साहेबासारिखा निपुण हें काम पत्करणारा सांपडणें कठीण. असें सांगतात कीं, ह्या पुस्तकालयांतील बहुतेक ग्रंथांचीं नांवें त्या विद्वान् गृहस्थास मुखोद्गत होतीं.

लंडन शहरामध्यें रायल् एशियाटिक् सोसायटी नांवाचें जें एक मोठें पुस्तकालय आहे त्याची ही एक शाखा आहे. यावरून लंडन शहरामध्यें जो पुस्तकालयरूप वृक्ष आहे त्याचें महत्व ध्यानांत आणतां येईल. ह्या पुस्तकालयांत सहस्त्रावधि अनेक लिपींत छापलेले व लिहिलेले ग्रंथ असून पुरातन काळांतील एशिया अथवा दुसऱ्या खंडांतील वस्तु एकत्र करून ठेविल्या आहेत आणि ह्या वृक्षापासून जीं ज्ञानरूप सुरस फळें निघतात त्यांचा उपभोग सहस्त्रावधि लोक घेतात.

मुंबईंतील ज्या पुस्तकालयाच्या शाखेविषयीं वर्णन करितों त्यास मुंबईंत राहणाऱ्या प्रत्येक सभासदास प्रतिवर्षीं शंभर रुपये वर्गणी द्यावी पडती. व जे मुंबई सोडून दुसऱ्या गांवांत जाऊन राहतील त्यांस दरसाल पंधरा रुपये द्यावे पडतात. इची दरमहा सभा भरत असती. विद्वान् व संभावित गृहस्थ असून जे ह्या पुस्तकालयापासून ज्ञान संपादन करायास समर्थ असतील, त्यांसच या सभेचे सभासद करितात. कोणी द्रव्यवान् असून अविद्वान् असला तर उगीच खोगीर भरती करायास त्याला सभासद करीत नाहींत. बहुतकरून जे जे गव्हर्नर मुंबई इलाख्यावर येतात, ते ह्या सभेचे आश्रयदाते असतात, व मुख्य न्यायाधिशासारिखे विद्वज्जन हिचे अध्यक्ष असतात. प्रारंभीं जेव्हां या सभेची स्थापना झाली, तेव्हां सर जेम्स म्याकिंटाश् हे अध्यक्ष होते. हा हुद्दा त्या विद्वान् आणि प्रतापी पुरुषानें पुष्कळ वर्षेंपर्यंत मोठ्या तारतम्यानें व उमेदीनें बजाविला. परोपकारी व विद्वान् डाक्टर विलसन् हे या सभेचे पुष्कळ वर्षेंपर्यंत अध्यक्ष होते आणि सध्या ते तिचे सन्मानित अध्यक्ष आहेत. हे उदार गृहस्थ ह्या सभेच्या कल्याणासाठीं फार झटतात व तीपासून एतद्दे-

शीय लोकांस ज्ञान प्राप्त व्हावें व ते हिचे सभासद असावे ह्मणून त्यांसाठीं ह्यांणीं पुष्कळ मोकळिका केल्या आहेत. त्याचप्रमाणें सर आर्स्किन् पेरी ज्यावेळीं हिचे अध्यक्ष होते त्यावेळीं त्यांणीं एतद्देशीय पुष्कळ लोक ह्या पुस्तकालयाचे सभासद व्हावे ह्मणून त्यांजकडून ५० रुपये वर्गणी घ्यावी असें ठरविलें होतें.

आतां आमच्या देशांत ज्ञानरूप फळांचा वर्षाव करणारा हा वृक्ष कोणत्या परोपकारी आणि उदार गृहस्थानें कोणतेवेळीं आणिला हें जाणणें आवश्यक आहे. ज्या सुज्ञ व विचारी गृहस्थानें आह्मांवर एवढे उपकार केले त्याचें नांव सर्वांस माहीत असलें पाहिजे. कांहीं वर्षांमागें मुंबईंतील सुप्रीम कोर्टा-मध्यें सर जेम्स म्याकिंटाश् नामें मोठे निष्पक्षपाती, सहनशील व चतुर असे न्यायाधीश होते. जे या सभेचे अध्यक्ष होते असें सदरीं सांगितलें आहे त्यांनींच ही सभा सन १८०४ मध्यें लोककल्याणार्थ उपस्थित केली. ही केवळ इंग्रज लोकांसाठींच स्थापिली आहे असें कोणी समजूं नये. तर तिज-पासून एतद्देशीय लोकांसही ज्ञान संपादन करून घेण्याचें साधन करून ठेवावें असा त्या परोपकारी गृहस्थाचा अभिप्राय, यांत कांहीं भ्रांति नाहीं.

सन १८६१ त मुंबईंत राहणारे ह्या मंडळीचे सभासद पांसष्ट व बाहेर-गांवीं राहणारे पंचेचाळीस होते. आणि ह्यांत एतद्देशीय लोकांची संख्या इतकी थोडी आहे कीं तिजविषयीं सांगण्यास लाज वाटती. त्यांत पारशी लोकांतील बरेच गृहस्थ आहेत. परंतु हिंदुलोकांपैकीं फारच थोडे आहेत. किती हो ही दुःखाची गोष्ट! मुंबई ह्मटली ह्मणजे इंग्रजी विद्येचें व व्यापारा-चें व संपत्तीचें स्थान. तेथील लोक सुधारलेले, त्यांसच जर अशा पुस्तकाल-यांत जाऊन किंवा एथील पुस्तकें घरीं आणून वाचण्याचा कंटाळा, तर मग बिचाऱ्या इतर लोकांची काय कथा ? ज्या शहरांत विद्यालयें व पुस्तका-लयें पुष्कळ आणि वाचणारांची संख्या जाजती तेंच शहर लौकिकास येतें. परंतु आमच्या कित्येक श्रीमान् लोकांची असी समजूत आहे कीं, सरस्वती आणि लक्ष्मी यांमध्यें वैर आहे. ज्या ठिकाणीं एक वसती त्या ठिकाणीं दुसरी नांदत नाहीं. या भीतीनें ते गर्भगलित होऊन विद्येचा नाद सोडून देतात. परंतु ही केवळ मनःकल्पित भीति आहे. जेथें ज्ञान आहे तेथें सुख

आहे, यांत कांहीं भ्रांति नाहीं. पाहा ! इंग्रज लोकांमध्यें जे जे विद्वान् तेच बहुतकरून सधन, सुखी व प्रतिष्ठित असतात. आणि यास आमच्या एका ऋषीचेंही मत आहे.

विद्याददातिविनयं विनयाद्यातिपात्रतां ॥
पात्रत्वाद्धनमाप्नोति धनाद्धर्मंततःसुखं ॥

कृतीवरून मनुष्याच्या स्वभावाचें अनुमान होतें. जेव्हां विद्येविषयीं आमची अनास्था परकी लोक पाहतात तेव्हां अर्थातूच ते आह्मांस अज्ञानी समजतात. ग्रंथांतरीं असी गोष्ट सांपडती कीं, एके दिवशीं रोमशहराचा बादशहा सीझर याची स्वारी रस्त्यांतून जात असतां कोणी परदेशी बगलेंत कुतऱ्यांचीं व माकडांचीं पिलें मारून त्यांस कुरवाळीत जात आहेत असें त्याचे दृष्टीस पडलें. तेव्हां त्याच्या तोंडांतून पुढील शब्द निघाले "कायहो या लोकांमध्यें स्त्रियांस मुलें होत नाहींत काय"? त्याप्रमाणें जेव्हां इंग्रज लोक आह्मांस पोरकट गोष्टींचें अवलंबन करितानां पाहतात, तेव्हां ते असें ह्मणतात "कायहो अज्ञानी हिंदुलोक? यांमध्यें कोणी विद्वान् व पोक्त पुरुष होत नाहींत ?" थोडक्या दिवसांवर एका सुज्ञ इंग्रज गृहस्थाच्या तोंडांतून असे शब्द निघाले. "अहो हिंदुलोकहो तुह्मांमध्यें मागें मोठमोठे विद्वान् होऊन गेले, ह्मणून तुह्मांवर मी प्रीति करितों, परंतु हल्लींची तुमची विद्येवरील अनास्था पाहून मला तुमचा तिरस्कार येतो."

ह्या पुस्तकालयाची स्थापना होऊन आज सुमारें छप्पन्न वर्षें झालीं. एवढ्याकाळांत शतावधि इंग्रजलोक ह्या सभेचे सभासद होऊन गेले. व भरतखंडासंबंधी जे जे शोध त्यांला करणें आवश्यक होते ते करून ह्या सभेच्या संबंधानें मोठमोठाले ग्रंथ छापिले आणि अद्याप त्यांणीं तोच क्रम चालविला आहे. बरें ह्या इतक्या दीर्घ काळांत आमच्या स्वदेशीय बंधुजनांतील किती गृहस्थांनीं या सभेपासून ज्ञान प्राप्त करून घेऊन लोक कल्याणार्थ किंवा स्वहितार्थ किती ग्रंथ रचिले ? मयत बाळ गंगाधर शास्त्री ह्या सभेचे सभासद होते. आणि त्यांणीं आपल्या अल्पवयांत ह्या सभेकडून जेवढें ज्ञान संपादन करवेल तेवढेंकेलें. त्यांनीं इंग्रजी भाषेत लिहिलेले कित्येक विषयां

वर सुरस निबंध ह्या व जिओग्राफिकल् सोसायटीच्या वार्षिक इतिहासांत छापलेले अढळतात. असीं हल्लीं एक दोन विद्वान् गृहस्थांचीं नांवें यासभेच्या पटांत सांपडतील. परंतु या मुंबई टापूची सुमारें आठ लक्ष प्रजा आहे त्यांत हीं नांवें कशांत कांहींच नाहींत. "समुद्रामध्यें जायफळ." परंतु मुंबई टापू कां ह्मणावें सर्व मुंबई इलाखा ज्यांत लोकांची संख्या दीड कोटीवर आहे, त्यांत हे इतके गृहस्थ ह्मटलें असतां चिंता नाहीं.

आह्मां लोकांमध्यें पूर्वींपासून असीं पुस्तकालयें नसल्यामुळें मध्यम प्रतीच्या लोकांस एकादा ग्रंथ अवलोकन करण्याची इच्छा झाल्यास तो मिळणें कठीण होतें. आणि एकाद्यास ग्रंथ दिला असतां तो परत येण्याची भ्रांति पडे. यामुळें कोणी एक विद्वान् असें ह्मणतो.—

पुस्तकंवनितावित्तंपरहस्तंगतंगतं ॥
कदाचित्पुनरायातंनष्टंभ्रष्टंचखंडितं ॥

एका ग्रंथांत असें वाचण्यांत आलें कीं, फ्रान्स देशामध्यें एका वयातीत झालेल्या पुरुषानें पंचाण्णवाव्या वर्षाच्या वयांत एक मोठा सुरस उद्भिद शास्त्रावर ग्रंथ रचून लोककल्याणार्थ छापविला. या प्रमाणें चांगली सवई लावून घेतल्यानें असे सुखदायक परिणाम घडून येतात. परंतु आमच्या लोकांचा असा समज आहे कीं, पुष्कळ ग्रंथावलोकन केल्यानें वेडा होतो. कित्येक आमचे लोक वृद्धपण प्राप्त झालें असतां उद्योग करवत नसल्यामुळें आपलें आयुष्य निजण्यांत व निरुपयोगी गोष्टी करण्यामध्यें घालवितात. ते जर या प्रतीच्या पुस्तकालयांत जाऊन पुस्तकें वाचण्यांत व त्यांवर आपले विचार लिहिण्यांत खर्चितील तर त्यांकडून आपलें हित व देशाचें मोठेंच कल्याण होईल. एकेदिवशीं एका विद्वान् इंग्रजानें असा प्रश्न केला, तो ऐकून मोठें आश्चर्य वाटलें. "ग्रंथावलोकन केल्यावांचून मनुष्याचा निर्वाह होईल काय ? यास आमचे लोक उत्तर काय देतील ? हें माझ्यानें सांगवत नाहीं.

अजरामरवत्प्राज्ञोविद्यामर्थंचसाधयेत् ॥
गृहीतइवकेशेषुमृत्युनाधर्ममाचरेत् ॥

या श्लोकाच्या अन्वयाकडे लक्ष लावून जेव्हां आमचे तरुण व वृद्धलोक चालतील तेव्हांच त्यांला विद्येचा सुखानुभव घेतां येईल.

जनरल् व्ह्यान्स केनडी ज्याविषयीं वर सांगितलें आहे, तो नव्वद वर्षांचा वृद्ध होता, तरी शास्त्री ठेवून संस्कृत ग्रंथ पढत असे. आणि मराठी, गुजराथी, व इंग्रजी नवीन पुस्तकें घेऊन सवड सांपडे तेव्हां अवलोकन करीत असे. या प्रमाणें विद्या संपादन करण्यांत कित्येक इंग्रज विद्वान्लोक आपल्या आयुष्याचा व्यय करितात.

सन १८५२ सालीं या शहरांत एक मोठीच सांगण्याजोगी गोष्ट घडून आली. एतद्देशीय सर्व जातींचे गृहस्थ एकत्र जमून सभा भरली होती. ह्या सभेंत शेट सावकार, सरकारी चाकर व दुसरे प्रतिष्ठित लोक जमले होते. हिचा उद्देश असा होता कीं मुंबई इलाख्यांतील रयतेस कांहीं उपद्रव होत असला तर त्याचा शोध लावून सभेच्या संबंधानें रयतेचीं दुःखें कंपनी सरकारच्या नजरेस आणून देऊन रयतेस हरप्रकारें सुख प्राप्त होई असें करावें. कदाचित् जरूर पडल्यास कंपनी सरकाराचें अनुमत घेऊन मुख्य सरकारासदेखील अर्ज करून देशांत स्वस्थपणा राखावा. असे या सभेचे स्तुत्य उद्देश होते. ह्या सभेस " बांबे आसोसिएशन् " असें नांव ठेविलें होतें. प्रथम ही सभा भरली होती तिची रचना व गृहस्थ लोकांचा थाट व हुशारी पाहून कित्येकांस असें वाटलें कीं, हा समाज आतां एतद्देशीय लोकांचें दारिद्र्य आणि दुःख हीं देशांतरास लावून देईल. आणि वास्तविक ही सभा इंग्लंड देशांत पार्लमेंट या नांवाची एकसभा रयतेच्या तरफेनें आहे तिचीच एक प्रतिमा असावी असा बहुतेकांस भास झाला. परंतु आज दिवसपर्यंत या सभेकडून सांगाया जोगें कांहीं घडून आलें नाहीं. आणि अजून रयतेस कोणत्या प्रकारचीं दुःखें आहेत याचा ही शोध लावला नाहीं, व पुढें लावायाचा हेतु ही दिसत नाहीं. या वरून आमचे लोक केवळ आरंभशूर आहेत असें जें कित्येक ह्मणतात तें खोटें नाहीं. "डोंगर व्याला आणि उंदीर निघाला" या प्रमाणें या सभेची अवस्था झाली. जरी मुंबईंतील निरनिराळ्या जातींचे गृहस्थ एकादे वेळीं लोककल्याणार्थ कृत्यें करण्यासाठीं एकत्र जमतात तरी

त्यांमध्यें तादृश एकी नसती. त्यांत एकमेकांसीं मोकळे मनानें वागणारे थोडेच सांपडतात. व ते अशा प्रसंगीं परोपकार बुद्धीचा उपयोग करावा त्या रीतीनें करीत नाहींत. त्यामुळें आमची कोणतीही स्वदेशकल्याणाविषयींची गोष्ट सिद्धीस जात नाहीं. जरी कित्येक बाह्यात्कारी एकमेकांसीं स्नेह भावानें बोलत असतात, तरी अंतर्यामीं जातिभेदामुळें ह्मणा किंवा दुसऱ्या कारणावरून ह्मणा मनांत कांहीं तरी किसपट असतें. आणि हेंच एक आमचा मोठा शत्रु आहे. जेव्हां मुंबईंतील किंबहुना एतद्देशीय लोक एकमेकांशीं मोकळ्या मनानें व उदार दृष्टीनें वागूं लागतील तेव्हांच ते सुखी होतील. त्याशिवाय जरी आह्मीं अशा शेंकडो सभा उपस्थित केल्या आणि हजारो शाळा घातल्या तरी फलश्रुति कांहीं नाहीं. देशाभिमान सर्वांमध्यें सारखा असला पाहिजे तेव्हांच या गोष्टी सिद्धीस जातात. प्रत्येक मनुष्यानें जातिभेद मनांत न आणितां सर्वांशीं समदृष्टीनें वागलें पाहिजे. ह्या विषयीं ज्ञानोदयांत हा पुढील वृत्तांत छापिला होता.

गेल्या महिन्याच्या ५ वे तारिखेस गुरुवारीं चारवाजतां एतद्देशीय लोकांची सभा एल्फिन्स्तन् विद्यालयामध्यें भरली होती. तिचा उद्देश असा कीं, हल्लीं नवीन सनद होणार ह्मणून आपल्या लोकांचें कल्याण कोणत्या योगानें होईल याचा विचार करून विलायत सरकारास कळवावें ह्मणून मंडळी स्थापावी. त्यावेळीं श्रीमंत राजमान्य राजश्री जगन्नाथ शंकर शेटजी हे प्रमुख स्थानीं बसले होते आणि त्यांनीं प्रथम फारच सुंदर रीतीनें भाषण चालविलें, कीं या देशांतील रयतेचें कल्याण करावें अशी इंग्लिश सरकाराची इच्छा आहे ह्मणून आह्मीं सरकारच्या विरुद्ध कोणतें काम चालवावें असें नाहीं. तर कोणत्या योगानें या देशाचें कल्याण होईल या विषयीं चांगला विचार करून सरकारास कळविणें. ही मदत करण्यास आह्मीं अवश्य आवेशी व्हावें. आणि आह्मीं चांगले विचार सरकारास कळविले, तर तें नाकबूल करील असें कोणी समजूंनये. या प्रमाणें चांगलें भाषण झाल्यानंतर असें ठरलें कीं, " मुंबई आसोसिएशन् " या नांवाची मंडळी स्थापून कलकत्ता व मद्रास एथील मंडळ्यांसीं मिळून विचार करावा आणि नंतर जे बरे विचार

ठरतील ते विलायत सरकाराला कळवावे व या कामाला खर्च लागेल सबब पट्टी करावी. नंतर सभेचा उद्देश, कायदे इत्यादि स्थापून शेवटीं कामदार नेमिले. ते येणेंप्रमाणेः—

सर जमशेटजी जिजीभाई नैट · · · · · · · · · · सन्मानार्थ मुख्य.
श्रीमंत जगन्नाथ शंकरशेटजी · · · · · · · · · · · · · · अध्यक्ष.
बंमनजी हार्मसजी · · · · · · · · · · · · · · · · · · · उपाध्यक्ष.
खरशेटजी जमशेटजी · · · · · · · · · · · · · · · · · उपाध्यक्ष.
डाक्तर भाऊदाजी }
विनायक जगन्नाथजी } · · · · · · · · · · · · · · · · चिटणीस.

यांशिवाय दुसरे १५ संभावित गृहस्थ कमिटींत नेमले आहेत. ज्यांनीं या सभेस मोठी देणगी दिल्ही त्यांचीं नांवें येणेंप्रमाणें आहेत.

	रुपये.
सर जमशेटजी जिजीभाई · · · · · · · · · · · ·	३,०००
जगन्नाथ शंकरशेटजी · · · · · · · · · · · · · ·	१,०००
सखाराम लक्ष्मणजी · · · · · · · · · · · · ·	१,०००
धनजीभाई नसरवानजी कामा · · · · · · · · · ·	१,०००

यां शिवाय दुसऱ्याही गृहस्थांनीं मिळून २०,००० हजारांची बेरीज देऊं केली आहे. २६वी आगष्ट सन १८५२.

या मंडळीचा रपोट आह्मांस पोहंचला, त्या विषयीं आह्मी उपकार मानितों. ह्या मंडळीकडून कोणकोणत्या गोष्टी घडल्या त्या सदरहू रपोटावरून ध्यानांत आल्या, आणि त्या सर्व हितावहच आहेत, अशा दिसतात, तरी ह्या गोष्टी क्षुल्लक असा भास होतो. मोठी बाब धरून या देशाचें हित होईल अशा धोरणाचें कांहीं दिसत नाहीं. तशा बाबती पुष्कळ आहेत, जेणेंकरून देशाची सुधारणा व्हावी. दोन उपायांनीं देशाची सुधारणा होती. एक तर कायद्याच्या योगानें आणि दुसरी लोकांच्या प्रयत्नानें. त्यांत पहिल्या प्रकारानें कसकशी सुधारणा होईल हें कायदे करणाऱ्या मंडळीस सदरहू मंडळीनें दाखवावें आणि त्याबरहुकूम कायदे करण्याविषयीं अर्ज करावा. आणि

अशा मंडळीनें केलेला अर्ज कायदेकर्त्यांमंडळीला ग्राह्य होईल. कांहीं कायदे अयोग्य असतील तर ते रद्द करतील आणि आतां जे करायाला पाहिजेत ते सुरू करतील. तर या प्रकारें मंडळीनें या कामांत आपली मदत दाखवावी आणि दुसऱ्या प्रकारच्या लोकांमध्यें सुधारलेले आहों ह्मणून सभासदांनीं दाखवावें. आणि त्याबरहुकूम आपल्या देशबंधूंस वर्त्तणुकीचे कित्ते व मदत करणारे असें व्हावें. या कामासाठीं आसोसिएशनाच्या सभासदांस पुरतें धैर्य येवो आणि ते उत्तरोत्तर सफल होवोत. ज्ञानोदय.

४ थी जुलई १८५६.

मेक्यानिक्स इन्स्टिट्यूशन् नांवाची एक विद्वज्जनमंडळी एथें आहे. इचा उद्देश इंग्रजीभाषेच्या पद्धति, शिल्पशास्त्र, कलाकौशल्य, रसायनशास्त्र, पदार्थविज्ञान, यांमध्यें लोकांस गम्य होऊन देशांत ज्ञानाची व सुखाची वृद्धि व्हावी. ह्या सभेचे सभासद सरकारी कामगार व दुसरे गृहस्थ आहेत. आणि ते पाळीपाळीप्रमाणें लोककल्याणार्थ वर्षांतून आठ दहा वेळीं अनेक विषयांवर व्याख्यानें देतात. ह्या व्याख्यानांस पाहिजे त्यास जाण्यास मोकळीक आहे. व दर आठवड्यांत जेव्हां ह्या सभासदांच्या सभा भरत असतात तेव्हां ते निबंध वाचीत असतात. त्यावेळीं मकूथा आमंत्रित गृहस्थांस मात्र जाण्याची परवानगी असती. ह्या मंडळीच्या सभा टौनहालांत भरत असतात. इचें पुस्तकालयही त्याच ठिकाणीं स्थापिलें आहे. रेलवे कंपनींतील मुख्य इंजनेर मिस्तर बर्क्ली हे या सभेचे पुष्कळ वर्षेपर्यंत अध्यक्ष होते. व हल्लीं कर्नल् बार हे हिचे अध्यक्ष आहेत. ह्या मंडळीचे सभासद एतद्देशीय विद्वान् लोकांपैकीं बरेच आहेत. ह्या सभेचे सभासद होण्यास दरमहा थोडी वर्गणी द्यावी पडती. ह्या सभेंत जे इंग्रजी भाषेंत उत्तम प्रकारचें व्याख्यान देतील व निबधं लिहितील त्यांस ही सभा शेंदोनशें रुपयेपर्यंत दर खेपेस बक्षीस देते. आणि कोणेसमयीं योग्यतेनुसार सोन्याचीं व रुप्याचीं पदकें ही देते. ह्याहि सभेचा उद्देश मोठा स्तुत्य आहे. आणि आमच्या लोकांतील पुष्कळ विद्यार्थी हिचे सभासद होऊन यांज बराबर निबंध लिहितील व व्याख्यानें देतील तर त्यांस इंग्रजी भाषेचें मर्म समजून ते इंग्रज लोकांच्या बरोबरीस

त्या भाषेत हुशार होतील. अशा सभा असल्यानें मनुष्याच्या अंगीं सभाधीटपणा व वक्तृत्वशक्ति येती. आणि आपल्या लिहिण्यावर विश्वास बसून आपण लिहितों तें शुद्ध किंवा अशुद्ध आहे हें समजतें आणि भ्रांति उडून जात्ये. एकादेवेळीं नवीनच सभेंत बोलायाचा प्रसंग आला असतां कंप सुटून कांहीं सुचेनासें होतें. अशा प्रकारच्या उपाधि दूर करण्यास ह्या सभांची फारच आवश्यकता आहे.

दक्षिणी भाषेत पुस्तकें प्रसिद्ध करणारी मंडळी या नांवाची एक सभा या शहरांत सन १८४९ त स्थापित झाली. ही मोठी उपयोगी सभा उपस्थित करणारे मुख्य गृहस्थ बहुतकरून कर्नल फ्रेंच, जे कांहीं वर्षांमागें जनरल् औटराम् साहेबाबद्दल बडोद्यास रेसिडेंट होते ते, आणि मयत कपतान हार्ट, जे पेन्शन् खात्यावर मुक्तसर होते ते. हे दोघेही गृहस्थ एतद्देशीय लोकांवर फार प्रीति करीत. आमचे लोक सर्व गोष्टींत हुशार व्हावे असी त्यांची निष्काम भक्ति होती. एतद्देशीय लोकांस ग्रंथ वाचायाचा जो तिरस्कार पडून गेला आहे, तो दूर करायास त्यांच्या स्वभाषेंत अनेक विषयांवर मनोरंजक व ज्ञानोत्पादक असे ग्रंथ तयार करून द्यावे आणि अशा उपायांनीं त्यांमध्यें विद्येची अभिरुचि उत्पन्न झाली ह्मणजे त्यांस इंग्रजी व दुसऱ्या विद्या संपादन करण्याचा व्यासंग सहज लागेल असें त्यांचें ह्मणणें होतें. हें लक्षांत आणून केवळ आह्मां लोकांचेंच हित व्हावें ह्मणून त्यांणीं पुष्कळ श्रम घेऊन ह्या कामास हात घातला, आणि संभावित लोकांस पत्रें पाठवून ह्या प्रकरणीं सभा भरली. हिचे सभासद गव्हर्नर देखील होते. तसेच एतद्देशीय लोकांपैकीं मोठमोठाले गृहस्थ रामलाल, जगन्नाथ शंकरशेट बंमनजी हारमसजी वगैरे पुष्कळ गृहस्थ होते. समशेर बहादर राजे साहेब गणपतराव गायकवाड हे सन १८४९ त एथें आले होते. त्यांणीं ह्या सभेस पांच हजार रुपये दिले. ह्या सभेचे अध्यक्ष नामदार विलबी साहेब कौन्सलर हे होते. या प्रमाणें ह्या सभेचें स्तुत्य काम चालवायास मंडळीनें सुमारें पंचवीस हजार रुपये जमाविले. मग त्यांणीं तें द्रव्य व्याजास ठेवून त्या द्रव्याच्या व्याजापैकीं जेंउत्पन्न होईल तें खर्चून दोन तीन कारभारी ठेविले आणि काम पडेल त्या-

वेळीं ऐनरकमेंतून द्रव्य काढून इंग्रजी भाषेंत जे चांगले ग्रंथ असतील त्यांचें सभासदांच्या अनुमतानें मराठी भाषेंत भाषांतर करवून छापून तें ऐनकिमतीनें लोकांस विकावें. आणि त्यापासून जें द्रव्य उत्पन्न होईल, तें फिरून मुळच्या रकमेंत भरावें. या प्रमाणें मूळ अनामत ऐवजास धक्का लावूंनये, असे या सभेचे मोठे चांगले नियम होते, आणि याप्रमाणें त्यांणीं आजपर्यंत दहावीस हजार रुपये खर्च करून आठदहा ग्रंथ चांगले तयार करून छापिले. परंतु आमचे लोक काय विचारता ? त्यांची स्थिति हल्लीं "आंधळ्या जवळ नाचणें आणि बहिऱ्याजवळ गाणें " या प्रमाणें झाली आहे. ह्या लोकांकडून आपलें कल्याण करून घेण्याची त्यांस मुळींच आस्था नाहीं. ह्या मंडळीनें हजारो पुस्तकें छापिलीं तरी आमचे लोक कांहीं वळत नाहींत. त्यांणीं आपलें द्रव्य अशा स्तुत्यकृत्याकडे वेचून पुस्तकें छापून ठेविलीं आहेत, परंतु तीं आमचे लोक उत्सुकतेनें विकत घेतनसल्यामुळें ह्या सभेचें द्रव्य सर्व खर्चून तिचें काम हल्लीं थोडें ढिलें पडलें आहे,तथापि त्यांणीं तो क्रम चालविलाच आहे. प्रथम त्या सभेचे चिटणीस कपतान हार्ट साहेब होते. यांणीं तर या सभेचें काम मोठेच श्रम घेऊन चालविलें. आणि त्यांची अशी इच्छा होती कीं मुंबई इलाख्यांत जे सगळे दक्षिणी सरदारलोक व राजेरजवाडे आहेत, त्या सर्वांकडून या कृत्यास आश्रय मिळवून त्यांस देखील मनोरंजक ग्रंथ पाठवून त्यांमध्यें ग्रंथ वाचण्याची ईर्षा उत्पन्न करावी. आणि हा मुख्य हेतु लक्षांत धरूनच त्यांणीं हें काम हातीं धरिलें होतें. पुढें एक दोनवर्षांनीं हें काम सिद्धीस जाण्याचे पूर्वींच त्यांस देवाज्ञा जहाली. ही एक आमच्या लोकांची मोठीच हानि झाली. ह्या एका गृहस्थापासून आह्मांलोकांत विद्येचा प्रसार बराच झाला असता. हल्लीं या सभेचे चिटणीस सुप्रीम कोर्टांतील मुख्य भाषांतर करणारे मिस्तर क्रिन् साहेब व त्यांचे मदतनीस नारायण दिनानाथजी हे आहेत.

• नेटिव्ह जनरल् लैब्ररी या नांवाचें एक पुस्तकालय एथें सन १८४५ त स्थापित झालें. याला पुष्कळ एतद्देशीय व इंग्रज साह्यकर्ते होते. परंतु हें उपस्थित करणारा वास्तविक गृहस्थ ह्मटला तर रावबहादूर राघोबा जनार्दन.

हल्लीं हे बेळगांव एथील डेपुटी कलेक्टर आणि माजिस्त्रेट आहेत. हे पूर्वीं मुंबईतील मिलिटरी बोर्डनांवाच्या सरकारी हपिसांत सरकारकून होते. यांनीं हें श्रम घेऊन एतद्देशीय लोकांसाठीं काढिलें. यांत मयत बाळगंगाधर शास्त्री यांचें ही अंग होतें असें सांगतात. हें सध्या धोबीतळ्यावर आहे. यांत संस्कृत, इंग्रजी, मराठी, गुजराथी मिळून दोनहजार पस्तीस विषयांवर ग्रंथ आहेत. यांत चार आण्यांपासून दोन रुपये पर्यंत दरमहा वर्गणी द्यावी पडते. वर्गणीदारांच्या तीन प्रती आहेत त्या येणेंप्रमाणें २, १, रु० ४ आणे. जसजसी वर्गणीं जास्त देतील तसतसीं त्यांस पुस्तकें घरीं नेण्याची मोकळीक मिळते. पुष्कळ सुशिक्षित लोक या पुस्तकालयांत सकाळ संध्याकाळ वर्त्तमानपत्रें वाचायास व ग्रंथावलोकन करायास जातात. एथें मराठी, इंग्रजी, गुजराथी, व दुसरीं वर्त्तमानपत्रें वाचायास सांपडतात. व आपणास लागेल तो ग्रंथ घरींनेण्याची मोकळीक आहे. तो नेमिलेल्या दिवसांत परत केला पाहिजे. सन १८६२ त या पुस्तकालयाचे चिटणीस शेट आर्देसर फ्रामजी हे होते. हे एतद्देशीय लोकांच्या कल्याणार्थ फार झटतात. या पुस्तकालयास कोर्ट आफ् डरेक्टर्स यांनीं नवेंच स्थापित झालें होतें तेव्हां हजार रुपये पुस्तकें विकत घेण्यास दिले होते. आमच्या कित्येक मराठी राजे व सरदार लोकांनीं ही यास बरीच मदत केली होती. व सर आर्स्किन्पेरी यांनीं इंग्लंडास जातेसमयीं ५०० रुपये दिले होते.

ही स्थापण्याचा मुख्य हेतु ह्या होता कीं, लोक हपिसांत जाऊन धंदा रोजगार करूंलागले ह्मणजे त्यांचें ग्रंथावलोकन करणें बंदपडतें. जो अभ्यास त्यांनीं पूर्ववयांत केलेला तो विसरून जातात. मग सहजच त्यांची विद्येवरील भक्ति उडत्ये. मग ते आपलें आयुष्य गप्पाझोकण्यांत व आळसांत घालवितात. अशा लोकांकडून दिवसांतून तास दोनतास तरी विद्येकडे लागावे ह्मणून ही उभारिली होती. आणि प्रथम दरमहा चार आणे वर्गणी ठेविली होती, परंतु हिंदुलोकांत ग्रंथवाचून ज्ञान संपादन करण्याची अभिरुचि फारच कमी असल्यामुळें ज्या लोकांसाठीं ही उभारिली होती त्यांजकडून ह्या संस्थानाची चांगली निगा झाली नाहीं. सबब ती फारशी भरभराटास आ-

ली नाहीं. परंतु हीस हल्लीं पारशी, पोर्टुगीझ् व इंग्रज वगैरे वर्गणीदार असल्यामुळें ही नीट चालली आहे. तरी करावा त्या रीतीनें हिचा विनियोग करणारे थोडेच. हिंदुलोकांस अजून विद्येचा व्यासंग व ग्रंथावलोकन करण्याची गोडी लागली नाहीं.

अशा लैब्रऱ्या (पुस्तकालयें) या शहरांत तीस चाळीस आहेत. कांहीं गोष्टींत आमचे लोक आरंभशूर आहेत. परंतु शेवटपर्यंत एकादें कृत्य तडीस नेण्याचें धोरण त्यांजकडे राहत नाहीं. मराठी, इंग्रजी, आणि दुसऱ्या निरनिराळ्या भाषांतील पुस्तकें विकण्याचीं दुकानें सुमारें १५० आहेत.

गव्हर्मेंट् डीपो (सरकारी शालोपयोगी व दुसरीं अनेक भाषांतील पुस्तकें विकण्याचें स्थळ.) हें हल्लीं काळबादेवीच्या रस्त्यावर आहे. ह्या ठिकाणीं अनेक विषयांवर व अनेक भाषांत सुमारें दोन लक्ष रुपयांचीं पुस्तकें आहेत. इंग्रजी पुस्तकें व नकाशे इंग्लंडाहून आणवितात व एतद्देशीय भाषांत एथें छापवितात. एथून तीं मुंबई इलाख्यांतील गांवोगांवच्या शाळांवर पाठवितात.

ज्ञान आणि सुख प्राप्त करून घेण्याचीं साधनें निरंतर शोधीत असावें, असा इंग्रज लोकांचा स्वभाव आहे. आणि त्यांचे हे प्रयत्न सिद्धीसही जातात. सन १८५६ नांत सरकारानें देशोदेशांतून अपूर्व वस्तु आणून टौनवराकामध्यें एक लहानसें सर्वपदार्थप्रदर्शन केलें. त्यावेळीं तें पाहायास या शहरांतील स्त्रिया, पुरुष, मुलें, बाळें असे प्रतिदिवशीं हजारो लोक जात होते. एथें अनेक पदार्थांची रचना मोठ्या तारतम्यानें केली होती. अनेक देशांतील धान्यें, वस्त्रें, जनावरें व पक्षी जमवून ठेविले होते. एथें मोठमोठाले सर्प व अजगर देखील होते. हें पदार्थप्रदर्शन करण्याचा उपक्रम प्रथम मयत डाक्तर ब्युइस्ट यांनीं काढिला. हे लोककल्याणाच्या कामांत फार मन घालीत असत. आणि यांच्या सूचनेवरूनच आह्मांस हा अभिनव चमत्कार दृष्टीस पडला. मग त्यांस एतद्देशीय कित्येक परोपकारी गृहस्थ अनुकूल झाले. कित्येक गैरसमजुतीचे लोक हें पाहून असें ह्मणत. "कायहो हें ? असले पदार्थ या ठिकाणीं जमवून लोकांस दाखविण्या प्रीत्यर्थ शेंकडो रुपये खर्च करणें यांत फलश्रुति काय ? असे पदार्थ आह्मीं हजारो वेळां पाहातों, परंतु

त्यांपासून आह्मांस कांहीं लभ्यांश झाला नाहीं. इंग्रज लोकांची ही केवळ वेडी समजूत आहे. उगीच द्रव्य मात्र नासून टाकितात." अशा विलक्षण आमच्या लोकांच्या कल्पना आहेत.

सर्वपदार्थसंग्रहालय हें विद्या संपादन करण्याचें व मनास रमविण्याचें मुख्य स्थान आहे. पृथ्वीवरील लोकांच्या कलाकौशल्याचे मासले व दुसऱ्या चमत्कारिक वस्तु एकत्र गोठिवलेल्या पाहिल्या ह्मणजे लोकांस उद्योग करण्याची ईर्षा उत्पन्न होती. एकादा आळशी असला तरी त्यास उद्योग करण्यास उत्तेजन येतें. कोणती वस्तु पाहून कोणत्या मनुष्यास कोणत्या प्रकारचें ज्ञान होईल, व त्यामध्यें कोणत्याप्रकारची वीरश्री येईल, हें सांगवत नाहीं. सर्वपदार्थसंग्रहालय हें लोकांस उपयुक्त ज्ञान देणारें विद्यालय आहे. युरोपखंडामध्यें अशीं स्थळें पुष्कळ आहेत. लंडन शहरामध्यें एक नामांकित सर्वपदार्थसंग्रहालय आहे तें तर अति उत्तम आहे असें सांगतात. फक्त ही इमारत बांधायास ८५,००,००० रुपये खर्च झाला. आणि यांत ज्या अमोलिक वस्तु आहेत त्या सर्व पृथ्वीवरील देशांतून जमविल्या आहेत. आणि त्यांत अनेक भाषांतील पुरातन लेख, पुस्तकें, शिक्के व नाणीं आहेत. अशीं शहरांत असलीं ह्मणजे उद्योगी व मेहनत करणाऱ्या लोकांस विश्रांतिस्थान सांपडतें. व तेणेंकरून त्यांस अमोलिक ज्ञान प्राप्त होतें.

सन १८५८ माहे डिसेंबर १५ रोजीं मुंबई शहरांत टौनहालामध्यें इंग्रज व एतद्देशीय लोकांची सभा भरली होती. ह्या सभेचा उद्देश हा होता कीं सन १८५८ त महाराणीनें कंपनी सरकारच्या हातांतून भरतखंडांतील राज्यकारभार आपल्या हातीं घेतला त्या दिवसाची चिरकाळ स्मृति राहवी व या देशाच्या लोकांची राजनिष्ठा प्रदर्शित करावी ह्मणून या शहरांत एक सर्वपदार्थसंग्रहालय व त्याच्या आसमंतात् रमणीय बाग असें एक अपूर्व स्थळ तयार करावें, आणि त्यास इंग्लंड व भरतखंडाचें राज्य चालविणारी महाराणी विक्टोरिया इच्या सन्मानार्थ "विक्टोरिया सर्वपदार्थोपवनालय" असें नांव ठेवावें असें ठरलें होतें. असें स्थळ मुंबई सारिख्या शहरांत असण्याच्या आवश्यकतेच्या विषयांवर पुष्कळ गृहस्थांनीं सुरस भाषण केलें. त्या सभेचे अध्यक्ष नामदार ज-

गन्नाथ शंकरशेट यांस नेमिले. आणि डाक्तर बर्डउड् आणि डाक्तर भाऊदाजी हे ह्या सभेचे चिटणीस नेमिले गेले. जगन्नाथ शंकरशेटजी यांणीं या कृत्यास पांच हजार रुपये वर्गणी दिली. तसेच कित्येक पारशी, वाणी, इत्यादि लोकांनीं आपआपल्या शक्त्यनुसार या कामास द्रव्य दिलें. यास सुमारें एक लक्ष रुपये जमले. हें जें द्रव्य जमा जहालें तें केवळ एतद्देशीय लोकांचीच वर्गणी. याशिवाय सरकारांतून एक लक्ष रुपये मिळाले व त्यास इमारत बांधावयास भायखळ्याच्या शेवटास चिंचपुगळी नजीक सरकारानें मोठी विस्तीर्ण जागा दिली आहे. याच्या बाजूस शिवरीस सरकारी बाग होता तोही आणिला आहे. ह्या इमारतीचें काम सुरू झालें आहे व ती एक दोन वर्षांनीं तयार होईल. हिची लांबी १८०, व रुंदी ८० फुटी आहे. ह्यांत ठेवण्याचे पदार्थ सद्यः टौनहालांत जमा करीत आहेत. ह्या संग्रहालयास महाराणीच्या भर्त्याचें ही नांव दिलें आहे. ह्मणून यास "विक्टोरिया आणि आलबर्ट म्यूझिअम्" असें नांव ठेविलें आहे.

ह्या विशाळ इमारतीच्या पायाचा दगड बसविण्याचा विधि सन १८६२ माहे नेंवबर तारीख १९ रोजीं झाला. तो स्वतः मुंबईचे गव्हर्नर यांनीं केला. हा समारंभ सरकारी गोरगरीब नोकर लोकांस दृष्टीस पडावा ह्मणून गव्हर्नर साहेबांनीं मेहरवान होऊन सर्व सरकारी कारखान्यांस व दरबारास अर्ध्या दिवसाची सुटी दिली होती.

इमारत तयार होत आहे तीसमोर विजयध्वज उभारून अरास केली होती आणि शिंदीच्या ओल्या झावळ्यांचा शुभसूचक असा मोठा सुशोभित दरवाजा केला होता. त्यांतून लोक आंत जात व सुमारें हजार दीड हजार खुर्च्या मांडून ह्या उघड्या स्थळांत जितकी शोभा आणवेल तितकी आणिली होती. पांच वाजल्यानंतर गव्हर्नर व त्यांची पत्नी हीं दोघेंजणें येऊन ह्या स्थळीं दाखल झालीं. त्यांसाठीं निराळींच दोन सुंदर मखमाल बाशिवलेलीं आसनें तयार केलीं होतीं. नंतर नामदार जगन्नाथ शंकरशेट, ह्या मंडळीचे अध्यक्ष, यांनीं सुंदर भाषण केलें. तें संपल्यानंतर गव्हर्नर साहेबांनीं त्यांस उत्तर दिलें व एतद्देशीय गृहस्थांच्या ह्या स्तुत्य निष्ठेविषयीं मोठी स्तुति केली. मग

सर्व मंडळी जाऊन जो विधि करायाचा तो केला. या प्रसंगीं एथें लोकांचा समाज फारच जमला होता, व स्टुडेंट्स लिटररी आणि सायंटिफिक् सोसायटीच्या शाळेंतील सर्व मुलींस शृंगारून एथें नेल्या होत्या. हा समारंभ पाहायास वडे लोकांपैकीं निमंत्रित शेट सावकार मिळून सुमारें एक हजार गृहस्थ होते. या शिवाय साधारण प्रतीचे अनामंत्रित हजार दोन हजारांवर जमले होते. गाड्या व रथांची तर बेसुमार गर्दी होऊन गेली होती. गृहस्थ मंडळीचीं मनें रंजविण्याकरितां क्षणोक्षणीं इंग्रजी बाजा सुंदर स्वरावर वाजवीत. ह्याचदिवशीं लेडी फ्रियर, गव्हर्नर साहेबांची पत्नी, इजकडून विक्टोरिया गार्डन् याचा मुहूर्त्त करविला. जो शिवरीस आग्रिहार्टिकल्चरल् सोसायटीचा सरकारी बाग होता तोही यासच मिळविला आहे.

जो दगड ह्या इमारतीच्या मुख्य दरवाज्यांत गव्हर्नर साहेबांच्या हातानें बसविला आहे, त्याखालीं एक मजबूत तांब्याची पेटी घातली आहे. तींत त्या दिवसाच्या प्रत्येक वर्त्तमानपत्राची प्रत; मुंबईंतील चालू नाणें; हें संग्रहालय उपस्थित करण्याचा बेत झाला होता त्यासंबंधी सर्व कागदपत्रें; व ज्यांनीं यास मदत दिली त्यांचीं नांवें लिहून घातलीं आहेत. अणखी त्या पेटीच्या ढांकणावर असा लेख कोरला आहे.

सन १८६२ नवेंबर १९ बुधवार.

महा प्रतापी राणी विक्टोरिया हिच्या राज्याच्या २५ व्या वर्षीं
हिज् एक्सेलन्सी धि रैट आनरबल्
धिअर्ल आव्ह एल्जिन् आणि किंकर्डैन, के. टी. जी. जी. सी. बी. के. एस्. ऐ.
हे भरतखंडाचे व्हैसराय आणि गव्हर्नर जनरल असून हिज्
एक्सेलन्सी सर हेनूरी बार्टल्
एडवर्ड फ्रियर, के. सी. बी.,
मुंबईचे गव्हर्नर,
यांनीं
विक्टोरिया आणि आलबर्ट पदार्थसंग्रहाल-
याच्या पायाचा दगड बसविला.

सन १८५८ नवेंबर १ यादिवशीं महाराणीनें भरतखंडाचें राज्य आपल्या स्वाधीनकरून घेतलें असा जाहीरनामा लावला होता त्या दिवसाच्या स्मरणार्थ आणि आपल्या राजनिष्ठाप्रदर्शनार्थ मुंबापुरस्थ लोक हें बांधीत आहेत.

धि आनरवल् जगन्नाथ शंकरशेट,

सर्वपदार्थसंग्रहालय व उपवनालय यांच्या व्यवस्थापक मंडळीचे अध्यक्ष

भाऊदाजी इस्कायर, जी. जी. एम्. सी.

आणि जी. सी. एम्. बर्डवुड् इस्कायर, एम्. डी;

हे आनररी जाइंट सेक्रेटरी होते.

विलियम लौडन इस्का-

यर, मुंबईचे शेरिफ.

विलियम ट्रेसी,

शिल्पशास्त्री.

ह्या दगडावर पुढील लेख लिहिला आहे.

हा

विक्टोरिया आणि आलबर्ट संग्रहालयाच्या पायाचा मुख्य दगड

तारीख १९ नवेंबर सन १८६२ रोजीं

मेहेरबान सर एच्. बी. ई. फ्रियर. के. सी. बी.,

मुंबईचे गव्हर्नर, यांनीं घातला आहे.

प्रकरण १२.

अवर्षण—फ्रामजी कावसूजीचा तलाव—पाण्याचेनळ—नाखुदाचेंतळें—पांजरापोळ—बंदीशाळा—उद्योगशाळा—वेड्यालोकांचें घर—मुंबई आणि ठाणें एकत्र करण्याचा बेत—नवीं बंदरें करण्याची योजना—किल्ला मोडून टाकण्याची सूचना—पोसखाने—भटारखाने—खाणावळ—इंग्लंड देशाच्या राजाचा जन्मदिवस—चेंडूफळी—जिम्नेशिया—जिमूखाना—तालीमखाने—ब्यांड्स्टांड्.

मुंबईंत आठ दहा वर्षांनीं साधारण अवर्षण पडत असतें. सन १८२२ त अवर्षण पडलें होतें. त्यावेळीं श्रावण महिन्यापासूनच विहिरींत सुमारें हात दोन हात पाणी होतें. आणि पुढें चैत्र वैशाखांत फारच तंगी होऊन गेली. त्यावेळीं जिकडेतिकडे अनुष्ठानें वगैरे चालविलीं होतीं, परंतु मेघराज कशानेंच संतुष्ट झाला नाहीं. ह्या वर्षीं धोबीतळ्याचें पाणी अगदीं आटून खडखडीत झाल्यामुळें त्यांत दोन मोठ्या विहिरी खणल्या होत्या. त्यांस गोडें-पाणी लागलें, ह्यावरून ह्यास साकरतळें असें नांव ठेविलें होतें. पुढें सन १८३१ त हें तळें शेट फ्रामजी कावसूजी ह्यांणीं पांच पंचवीस हजार रुपये खच करून बांधिलें. हे पारशी गृहस्थ मोठे परोपकारी असून बोर्ड आफ् एज्युकेशनाचे सभासद होते. एतद्देशीय लोकांत विद्या वाढविण्यास ते फार झटत असत, आणि त्या प्रीत्यर्थ पुष्कळ द्रव्यही खर्चीत. ह्या तळ्यास सरकारानें ह्या उदार गृहस्थाचें नांव ठेवून फ्रामजी कावसूजीचें तळें असें जाहीर केलें; परंतु धोबीतळें हें नांव पूर्वीपासून वहिवाटींत असल्यामुळें साकरतळें, आणि फ्रामजी कावसूजीचें तळें हीं दोनही नांवें एकीकडेसच राहून सद्यः वहिवाटींत धोबीतळें हेंच चाललें आहे.

ह्या गृहस्थाचा काळ झाला, तेव्हांकित्येक पारशी व हिंदु विद्यार्थी जमून ह्याचें चिरकाळ स्मरण होण्याजोगें ह्या शहरांत कांहीं तरी असावें ह्मणून वर्गणी करून तीस चाळीस हजार रुपये जमविले आहेत. आणि फ्रामजी का-

वसूजी इन्स्टिट्यूट या नांवाचा कांपावर त्या तळ्याच्या शेजारीं एक वाडा बांधून त्यांत पुस्तकालय स्थापून मनोरंजक, अपूर्व व ज्ञानप्राप्ति होण्याजोगे पदार्थ ठेवावे आणि स्टुडेंट्स लिटररी आणि सायंटिफिक् सोसायटी या नांवाच्या मंडळीस सभा भरायास व व्याख्यानें देण्यास मोठें रमणीय स्थळ बांधून द्यावें असा ठराव केला आहे. हा वाडा तळ्याच्या बाजूस बांधितात. याचा पाया सन १८६२ जानुआरी महिन्यांत घातला. त्याप्रसंगीं हा विधि करण्यास इंग्रज व एतद्देशीय संभावित लोक आले होते. ह्या वाड्याच्या पायाचा दगड श्रीमंत रा० जगन्नाथजी शंकरशेट यांणीं घातला. ह्या ठिकाणीं गृहस्थ जमले होते त्यांस गुलाब अत्तर व तुरे देऊन बोळविलें. हें गृह लवकरच तयार होईल. सर जमशेटजी जिजीभाई ह्यांची कीर्त्ति दिगंतरीं गेली आहे खरी, परंतु पारशी लोकांत सरजमशेटजींच्या तोडीचे धर्म करणारे बरेच आहेत. शेट माणकजी नसरवान्जी पिटी ह्या नांवाचे ह्यांमध्यें एक गृहस्थ होते. त्यांस एक दोन वर्षांमागें देवाज्ञा झाली. हे गृहस्थ फार धार्मिक, दयाळू व परोपकारी होते. ह्यांणीं आपल्या हातानें हजारो रुपये धर्म केला. व शेंकडो लोकांचें कल्याण केलें. ताडदेवावरील सुताचा कारखाना याच उदार गृहस्थानें उपस्थित केला होता.

फ्रामजी कावसूजी हे मोठे उदार व उद्योगी होते. यांणीं मुंबईपासून सुमारें ९ कोसांवर पवई ह्मणून जो साष्टीजिल्ह्यांत गांव आहे तेथें साकर, खडीसाकर, रेशीम, चहा, कापूस, व दुसरे अमोलिक पदार्थ जे चीन देशांत होतात ते उत्पन्न करण्याचा कारखाना घातला होता. त्यांणीं चिनाई लोक चाकरीस ठेविले होते व अनेक तऱ्हांचें कसब एथें करण्याचा कारखाना घातला होता. रेशमाचे किडे आणून त्यांची उत्पात्ति करण्याचा उद्योग चालविला होता. आणि त्यांच्या भक्षासाठीं जागोजागीं तुतीचीं झाडें लावलीं होतीं. ह्या गृहस्थानें हा गांव मोठ्याच ऊर्जित दशेस आणिलेला पाहून सर जान मालकम् यांणीं तो यास सन १८३० मध्यें इनाम दिला. हा कारखाना चालला होता तेव्हां पुष्कळ लोक तो पाहायास जात. चांगले उद्योगी लोक नसल्यामुळें हें काम बराबर चाललें नाहीं, तरी यापासून अजून सालिना बी